

نقد شصت کتاب

درباره اسامی و نسخه های خطی آثار شیخ مفید

علی اکبر زمانی نژاد

ضرورت کار را درک و یک تنه به این کار اقدام کرد. و کاری که باید دهها نفر انجام می دادند، یک تنه انجام داد و بیش از نیم قرن از عمر عزیزش را روی این کتاب گذاشت. ولی در زمان ما که شرایط دگرگون شده و وسائل کار مهیا و فهرستهای گوناگون خطی منتشر و بلکه بسیاری از آثار خطی آن دوره- همراه با فهرستهای راهنما- چاپ شده است، طبیعی است که انسان در ذریعه لغزشهایی بیابد و بلکه بالاتر وجود چند صد خطا در یک مجلد هم امر طبیعی و عادی است. و این نباید مایه تنقیص ذریعه یا کوچک جلوه دادن کار ایشان شود.

این تذکار در آغاز مقال بدین جهت است که مبادا کسی وجود قصورها و ضعفهایی را در بسیاری از آثاری که نام می بریم، دلیل سستی آن آثار بدانند و مؤلفانشان را به بی دقتی و تسلی و سهل انگاری رمی کنند. و اگر نبود مقدمات بر پای کنگره شیخ مفید و تهیه نسخه های خطی و چاپی پراکنده آن در اطراف عالم، چنین اطلاعاتی بدست نمی آمد و وقوفی بر این لغزشها حاصل نمی شد.

ضمناً آثار تنک مایه ای هم در این مقاله نقد شده است و تقارن آنها با کتابهای عظیمی چون بحار و ذریعه و اعیان، نباید موجب اعتبار و ارزش آنها تلقی شود، و تنها به دلیل وحدت موضوع ناچار شدیم که در ردیف آنها قرار بدهیم.

کتابی که مورد نقد و بررسی قرار گرفته اند، عبارتند از:

۱- اندیشه های کلامی شیخ مفید

۲- الذریعة

۳- بحار الأنوار

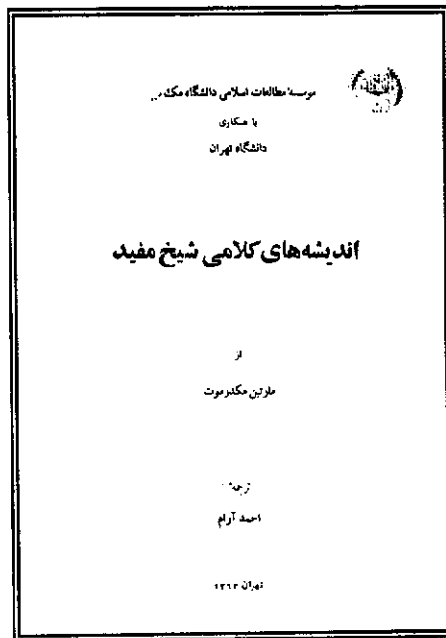
۴- تهذیب الاحکام (مقدمه)

هدف اصلی این مقاله نه نشان دادن نقاط ضعف دیگران است و نه به تعبیر رایج و خودمانی «اظهار لحنیه». اساساً در نقد هر کتاب، جهاتی چند باید مد نظر باشد، از جمله، شرایط مکانی و زمانی و اجتماعی ای که آن کتاب در آن شرایط پدید آمده است. با توجه به این نکته، چه بسا کتابی امروزه و با توجه به شرایط ما، نقاط ضعف فراوان داشته باشد، اما در «ظرف زمانی خود» واقعاً و حقاً شاهکار محسوب می شده است.

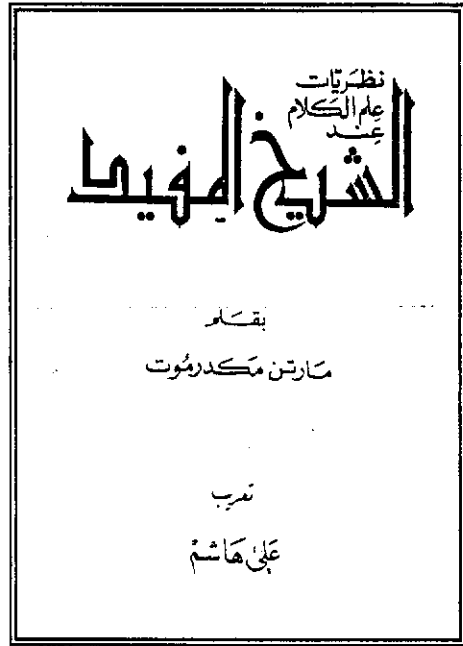
اختصار را به ذکر یک نمونه اکتفا می کنم: دوره ذریعه شیخ آقا بزرگ تهرانی- طیب الله رمسه- را در نظر بگیرید، چه بسا آدم کم اطلاعی چند نقص در آن بیابد و چنین بپندارد که شق القمر کرده است، و به مؤلف کتاب نسبت بی اطلاعی و بی دقتی دهد، ولی از سر انصاف بنگرید در دورانی که هیچیک از فهرستهای نسخه های خطی شیعه به شکل امروزی- بجز چند مجلد فهرست رضوی- وجود نداشت و بسیاری از کتابهای رجال و تراجم و تذکره چاپ نشده بود یا اگر چاپ شده بود، مغلوط و غیر قابل اعتماد بود، و از سوی دیگر فاقد فهرستهای راهنما و بلکه بعضاً فاقد شماره صفحه بود، و وسائل ارتباطی و بسیاری از ابزار معدّ تحقیق هرگز در اختیار ایشان و امثال ایشان نبود، چاپ و نشر کتاب از «نقل الصخر عن قلیل الجبال» مشکلتر و طاقت فرساتر بود. و از سوی دیگر، این گونه کارها در آن زمان نه خریداری داشت و نه مروّجی! بلکه زخم زبان و رمی به «یسوادى» و مانند آن را نیز در پی داشت. و خلاصه اینکه این گونه کارها نه آبی داشت و نه نانی و نامی، ولی او

- ۲۷- فهرست الفبایی ... رضوی
 ۲۸- فهرست ملک
 ۲۹- فهرست کتابخانه آیه الله گلپایگانی
 ۳۰- فهرست دانشگاه
 ۳۱- ریحانه الادب
 ۳۲- کشف الأستار
 ۳۳- بهجة الآمال
 ۳۴- لؤلؤة البحرين
 ۳۵- طرائف المقال
 ۳۶- مجالس المؤمنین
 ۳۷- مجمع الرجال
 ۳۸- قصص العلماء
 ۳۹- علمای بزرگ شیعه
 ۴۰- فقهای نامدار شیعه
 ۴۱- تاسیس الشیعه
 ۴۲- مفاخر اسلام
 ۴۳- فهرست کتابهای چاپی عربی
 ۴۴- نقض
 ۴۵- میر حامد حسین
 ۴۶- الطرائف
 ۴۷- النکت الاعتقادیة
 ۴۸- محمدین محمدین النعمان
 ۴۹- کنز القوائد (هر دو چاپ)
 ۵۰- السرائر
 ۵۱- المعتبر
 ۵۲- کشف الرموز
 ۵۳- الدروس
 ۵۴- مدارك الاحكام
 ۵۵- رسائل شهيد ثانی
 ۵۶- النهاية و نکتها
 ۵۷- جامع المقاصد
 ۵۸- مختلف الشیعه
 ۵۹- مستمسک العروة
 ۶۰- مجله نور علم (ویژه شیخ مفید)

۱- اندیشه های کلامی شیخ مفید

- ۵- امالی مفید (مقدمه)
 ۶- مقنعة (مقدمه)
 ۷- معالم العلماء (هر دو چاپ)
 ۸- فهرست کتابخانه آیه الله مرعشی
 ۹- اعیان الشیعه
 ۱۰- کشف الحجب والاسرار
 ۱۱- اوائل المقالات (مقدمه)
 ۱۲- مرآت الکتب
 ۱۳- رجال نجاشی (هر دو چاپ)
 ۱۴- معجم مؤلفی الشیعه
 ۱۵- معجم رجال الحدیث
 ۱۶- مقدمه ای بر فقه شیعه
 ۱۷- تعلیقه أمل الأمل
 ۱۸- ریاض العلماء
 ۱۹- عدة رسائل مفید
 ۲۰- فهرست شیخ طوسی (چاپ هند و دانشگاه مشهد)
 ۲۱- تاریخ التراث العربی
 ۲۲- ایضاح المکنون
 ۲۳- هدیة العارفين
 ۲۴- المستدرک علی معجم المؤلفین
 ۲۵- فهرست و اتیکان
 ۲۶- فهرست رضوی

۴- در ص ۳۸ آمده: «الاشراق في نعت اهل البيت عليهم السلام ... در چاپ اقبال از ابن شهر آشوب نام الاشراف آمده» که باید گفت در معالم العلماء چاپ اقبال اشتباه ثبت شده و در همان چاپ نجف صحیح آمده است که: «الاشراق في نعت ...»

۵- در ص ۳۸ آمده: «کتاب اصول الفقه، این کتاب به تمامی در اثری از یکی از شاگردان مفید، ابو الفتح محمد بن علی الکرارجکی به نام کنز الفوائد، نقل شده است» و حال اینکه تمام آن نقل نشده، بلکه مختصر آن ذکر شده است و خود کراجکی در کنز الفوائد (۱۵/۲ و ۳۰) تصریح می کند که «مختصر التذکرة بأصول الفقه». نیز ابن ادریس در سرائر (۱/۱۳۳) مطالبی از کتاب اصول الفقه شیخ مفید نقل کرده است که در کنز الفوائد موجود نیست. بنگرید: «یدل علی ما ذکرته ... ما ذکره الشیخ المفید محمد بن النعمان فی کتابه اصول الفقه فی هذا الفصل بعینه فی آخر الفصل بعد ایراد أدلة و احتجاجات کثیرة، قال: فقیل مع ان اکثر التفقه ... هذا آخر کلام الشیخ المفید». (السرائر ۱/۱۳۳).

۶- در ص ۳۸ آمده «الافصاح، ابن شهر آشوب از آن یاد کرده» و حال اینکه در رجال نجاشی (ص ۳۹۹) چاپ مصحح نام این کتاب نیز آمده است: «کتاب الإفصاح فی الامامة».

۷- در ص ۳۸ آمده: «کتاب الاقناع فی وجوب الدعوی» که صحیح آن «کتاب الاقناع فی وجوب الدعوة» است و توضیحی که در ذیل این کتاب داده اند، درست نیست.

۸- در ص ۳۹ آمده: «کتاب الانتصار، شاید در نتیجه اشتباه چاپی همان اقتصار سطر بالا است» و حال اینکه در رجال نجاشی (ص ۴۰۰، چاپ مصحح) نیز «کتاب الانتصار» آمده است و در معالم العلماء خطی که از روی نسخه سید ابن طاووس نوشته شده، مثل معالم العلماء چاپی است و به عنوان «الاقتنار علی الثابت فی الفتیاء» آمده است. بنابراین تا دلیلی بر اتحاد این دو نداشته باشیم، اینها دو کتاب منظور می شوند و نه یک کتاب.

۹- در ص ۳۹ آمده: «کتاب الايضاح فی الامامة ... تهران ملک، نسخه خطی شماره ۲۹۲۶ ...» و حال اینکه این نسخه معرفی شده کتاب الافصاح است نه الايضاح، و اشتباه فهرست ملک به اینجا نیز سرایت کرده است.

۱۰- در ص ۳۹ آمده: کتاب بغض المروانية ممکن است به

یکی از بهترین کتابهایی که درباره کتب شیخ مفید مفصلاً بحث کرده، همین کتاب اندیشه های کلامی شیخ مفید است که مؤلف در مقدمه کتاب از ص ۳۴ تا ۶۹ مفصلاً به کتابشناسی کتب شیخ مفید پرداخته که در نوع خود کم نظیر است. ولی متأسفانه از آنجا که ماخذ این کتاب رجال نجاشی چاپ قدیم، معالم العلماء (هر دو چاپ) و دیگر کتب غیر مصحح بوده، اشتباهات و اغلاط این کتابها به کتاب مزبور هم سرایت کرده که گاه مؤلف توضیحاتی هم داده که اشتباه و نادرست است. ما ضمن ارج نهادن به تألیف چنین کتابی از چنین شخصیتی، توضیحاتمان را می آوریم:

۱- در ص ۳۷ آمده: «الارکان فی الفقه طوسی و ابن شهر آشوب به آن اشاره کرده اند. محتملاً همان است که در شماره ۴ ذکر آن گذشت»، و در شماره ۴ آمده: «الارکان فی دعائم الدین». و حال اینکه کتاب «الارکان فی دعائم الدین» کتابی است کلامی و «الارکان فی الفقه» کتاب فقهی است.

۲- در ص ۳۷ آمده: «الاختصاص ... و احتمالاً همان العیون و المحاسن است» که صحیح نیست.

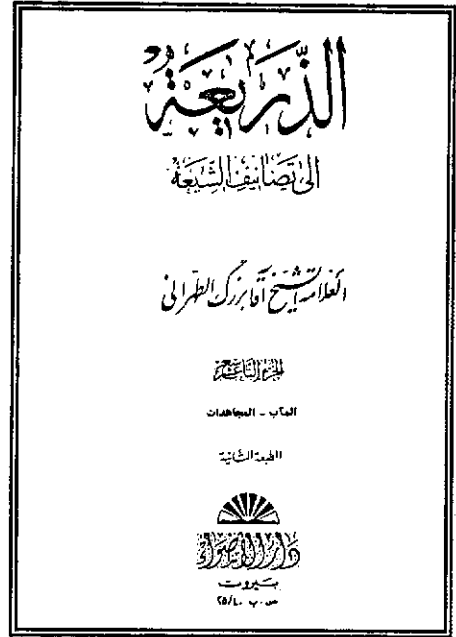
۳- در ص ۳۷ آمده: «کتاب الاشراف (به کسر)، یا محتملاً الاشراف (به فتح)» که کتاب الاشراف (به کسر) صحیح است و در ذیلش آمده: «آقا بزرگ ۱۰۲/۲ به عنوان افزوده: فی عام فرائض الاسلام» که «الاشراف فی عامه فرائض الاسلام» صحیحتر است از «عام».

کمیاتی». یعنی نسخه‌ای از جوابات اهل الموصل ... موجود است و در درالمنثور هم به چاپ رسیده است، و کتاب جواب اهل الرقة در دست نیست و جزء کتب مفقوده به حساب می‌آید.

۱۴- در ص ۴۱ آمده «جواب المسائل في اختلاف الاخبار». این کتاب در المسائل السروية ص ۵۷ اشاره شده و حال آنکه شیخ مفید در مسائل السروية می‌فرماید: «و قد اجبت عن كثير من الاخبار المختلفة في مسائل ورد علي بعضها من نيشابور و بعضها من الموصل و بعضها من فارس و بعضها من ناحية تعرف بماننداران و كل ذلك تتضمن مسائل مختلفة جاءت فيها الاخبار ... و اودعت في كتاب التمهيد أجوبة عن مسائل مختلفة جاءت فيها الاخبار ... و ذكرت مثل ذلك كتاب مصابيح النور في علامات اوائل الشهور ... و اجبت عن المسائل التي كان ابن الجنييد جمعها و كتبها إلى أهل مصر و لقبها بالمسائل المصرية ...» (مسائل سروية، ضمن عدة رسائل مفید، ص ۲۲۴-۲۲۳). همان طوری که ملاحظه می‌شود، شیخ مفید می‌فرماید ما در این کتابها بحث اختلاف اخبار را کرده ایم، و حال آنکه کتاب «جواب المسائل في اختلاف الاخبار» کتابی است غیر از این کتابها، و مفید در مسائل السروية به این کتاب خود اشاره نکرده است.

۱۵- در ص ۴۲ آمده: «جوابات ابی الحسن النیسابوری ... آقا بزرگ [ذریعة] پنجم، ۲۴۰ نوشته است که نسخه‌ای با عنوان جوابات المسائل النیسابوریه در کتابخانه سید شهاب الدین تبریزی نجفی در قم موجود است» و حال آنکه این نسخه کتابخانه مرعشی، کتاب «العویص في الاحکام»: (الفقه) است، و علت اشتباه هم جملات اول کتاب العویص است. بنگرید: «... سمعته مني في مذاكرة اخينا الوارد من نيسابور بالمسائل المنسوبة إلى العویص في الفقه ...» از این جمله استفاده کرده اند که «کتاب المسائل النیسابوریه» است، و حال آنکه این کتاب «العویص في الفقه یا العویص في الاحکام» است، و هنوز به چاپ نرسیده است، و توسط کنگره هزاره شیخ مفید به چاپ خواهد رسید.

۱۶- در ص ۴۲ آمده «کتاب جوابات البرقعی في فروع الفقه» که «جوابات الترقی في فروع الفقه» صحیح است.
 ۱۷- در ص ۴۳: «جوابات الفریقین في الغيبة» که «جوابات الفارقین في الغيبة» صحیح است.

جای بغض، نقض بوده باشد» که در رجال نجاشی (ص ۳۹۹) چنین آمده: «کتاب نقض المروایة» که همین هم صحیح است.
 ۱۱- در ص ۴۰ آمده «کتاب التاريخ الشرعية» و حال اینکه نجاشی ص ۴۰۱ «کتاب تاریخ الشریعة» ثبت شده است.
 ۱۲- در ص ۴۰ آمده: «کتاب التمهيد. به اواخر فصل نوزدهم کتاب حاضر مراجعه کنید» که اشتباه است و کتاب اندیشه‌های کلامی شیخ مفید بیشتر از هفده فصل ندارد، و باید «به اواخر فصل هفدهم کتاب حاضر» صحیح باشد. این اشتباه از مترجم است.
 ۱۳- در ص ۴۱ آمده: «جواب اهل الرقة في الأهله والعدد». آقا بزرگ [ذریعة] پنجم، ۱۷۷ گفته است که این کتاب به نام الرسالة العددية ... والمسائل الموصليات نیز خوانده شده است» و حال آنکه استنباط ایشان از کلام ذریعة اشتباه است، و آقا بزرگ در ذریعة (۱۷۷/۵) کتاب جوابات اهل الموصل في العدد و الرؤیة را فرموده است که به نام «الرسالة العددية» یا «المسائل الموصليات» خوانده شده است. بنگرید: «جواب اهل الرقة في الأهله والعدد ... و هو غير جوابات اهل الموصل في العدد و الرؤیة ... و يقال له الرسالة العددية والمسائل الموصليات أيضاً». ایشان ضمیر «و يقال له» را به جواب اهل الرقة برگردانده‌اند، و حال آنکه ضمیر «و يقال له» به «جوابات اهل الموصل في العدد و الرؤیة» بر می‌گردد. و بهترین دلیل خود عبارت ذریعة است که در ذیلش آمده «و نسخة موجودة

کتابخانه رضویه مشهد موجود است، رساله في المتعة مفید نیست، بلکه مسائل السرویه مفید است که به اشتباه «رساله في المتعة» تصور شده است، و اشتباه نیز از فهرست رضوی (۲/۶۷، چاپ قدیم) است.

۲۶- در ص ۴۸ آمده: «کتاب الظاهر في المعجزات» که صحیح آن «الزاهر في المعجزات» است و اشتباه از مترجم است و نه مؤلف. زیرا مؤلف این کتاب را از نظر القبا بی بین «رساله» و «شرح» آورده که صحیح ضبط شده است، و لکن مترجم می بایست «الزاهر» ترجمه می کرد.

۲۷- در ص ۴۸ آمده: «عقود دین مفید در تصحیح ص ۲۸، به آن اشاره کرده و گفته است که مشتمل بر احادیثی در جایز بودن مباحثه و مناظره است» و حال آنکه موضوع این کتاب جواز مناظره و مباحثه نیست.

۲۸- در ص ۴۹ ضمن معرفی کتاب العویص برای آن شماره نیاورده است، و حال آنکه در رجال نجاشی (ص ۴۰۰) به نام «کتاب العویص في الاحکام» ذکر شده است.

۲۹- در ص ۴۹ آمده: «العیون والمحاسن، آقا بزرگ ... سطرهای اول آن نسخه ها را نقل کرده عیناً همان سطر اول اثر چاپ شده به نام الاختصاص است ... چنان محتمل می نماید که اثر چاپ شده به نام الاختصاص در حقیقت همان کتاب العیون والمحاسن باشد»، و حال آنکه اینها به ادله ای چند دو کتاب هستند.

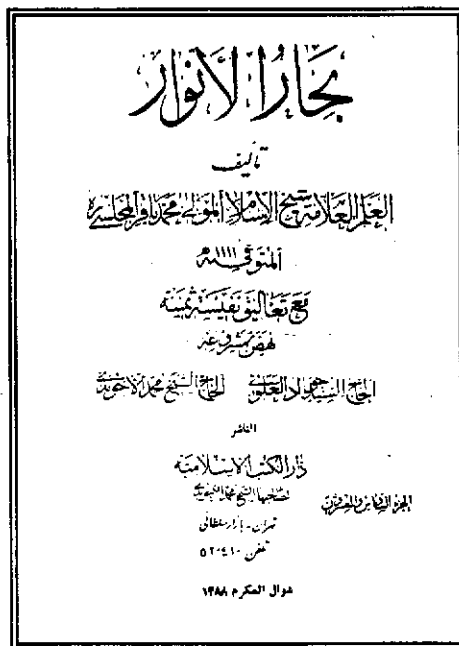
۳۰- در ص ۵۰ آمده، «کتاب فصائح ابي حنيفة» که «کتاب فصائح ابي حنيفة» است، و قطعاً این کتاب با «المسائل الصاغانية» یکی است.

۳۱- در ص ۵۲ آمده: «کتاب الکشف في مقدمات الاصول» که «کتاب النکت في مقدمات الاصول» است.

۳۲- در ص ۵۳ آمده: «مختصر الفرائد. ابن شهر آشوب آن را نقل کرده است»، و حال آنکه در معالم العلماء (ص ۱۱۴)، چاپ نجف و ص ۱۰۲-۱۰۱ چاپ اقبال) «مختصر الفرائض» ثبت شده است، کما اینکه در تمام نسخ خطی معالم العلماء چنین است.

۳۳- در ص ۵۳ آمده «مسألة الجنبلیة (کذا) به جای الجنبلیة» و حال آنکه همان «الجنبلیة» صحیح است، کما اینکه در رجال نجاشی (چاپ مصحح، ص ۴۰۱) چنین آمده است.

۳۴- در ص ۵۴ آمده: «مسألة فی اقصی الصحابة. یا شاید به جای اقصی بتوان اقصی خواند. ظاهراً درباره حجیت راوی

۱۸- در ص ۴۴ آمده «جوابات النصر ...» که «جوابات النصر ...» صحیح است.

۱۹- کتاب جمل الفرائض، که «جمل الفرائض، است، کما اینکه در رجال نجاشی (ص ۳۹۹) «جمل الفرائض» آمده است.

۲۰- در ص ۴۵ آمده: الرد علی الجاحظ العثمانیة (کذا) محتملاً به جای فی العثمانیة» که همان «الرد علی الجاحظ العثمانیة» صحیح است؛ بدون «فی» و مفعول «الرد» است.

۲۱- در ص ۴۶ آمده: کتاب «فی الرد علی الشعبي» که «الرد علی الشعبي» صحیح است.

۲۲- در ص ۴۶ آمده: الرد علی العتبی فی الحکایة و المحکی (کذا) که ظاهراً باید به جای عتبی القتیبی ... باشد»، ولی در

رجال نجاشی (ص ۴۰۱) آمده: «الرد علی القتیبی فی الحکایة و المحکی» که صحیح است.

۲۳- در ص ۴۶ آمده: کتاب الرسالة إلى الأمير عبدالله و ابی طاهر بن نصیر الدولة ...» که در رجال نجاشی (ص ۴۰۲) چنین آمده است؛ «کتاب الرسالة إلى الأمير أبي عبدالله و ابی طاهر بن ناصر الدولة ...»

۲۴- در ص ۴۷ آمده: «رساله الجنیدی ... شاید ... نقض رساله الجنید إلى أهل مصر» که باید «نقض رساله الجنیدی إلى أهل مصر» باشد.

۲۵- رساله في المتعة ... آقا بزرگ [ذریعة] نوزدهم، ۶۶ ... در کتابخانه رضویه مشهد ... و حال آنکه نسخه ای که در

الخاطیة» نام نهاد. بنابراین فرق است مابین این موضوع کتاب، با موضوعی که ایشان ادعا کرده اند برای کتاب.

۳۸- درص ۵۷ آمده: «المسائل العشرة» که «المسائل العشر» صحیح است.

۳۹- درص ۵۸-۵۷ آمده: «المسائل المازندرانیة ... و نیز مفید در السرویه ص ۵۷ گفته است که این پرسشها به معتبر بودن بعضی احادیث ارتباط پیدا می کند» و حال آنکه شیخ در مسائل السرویه درباره این کتاب و دیگر مسائل فرموده «وقد اجبت عن كثير من الاخبار المختلفة في مسائل ورد علي بعضها ... و بعضها من ناحية تعرف بمازندان». (عده رسائل مفید، ص ۲۲۳). بنابراین در این مسائل، از جمله در مسائل مازندرانیة، جواب از اختلاف اخبار با همدیگر را داده است نه اینکه موضوع کتاب «بر معتبر بودن بعضی احادیث ارتباط پیدا می کند».

۴۰- درص ۵۸ آمده: «کتاب مقایس ...» که در رجال نجاشی «کتاب مقایس ...» آمده است.

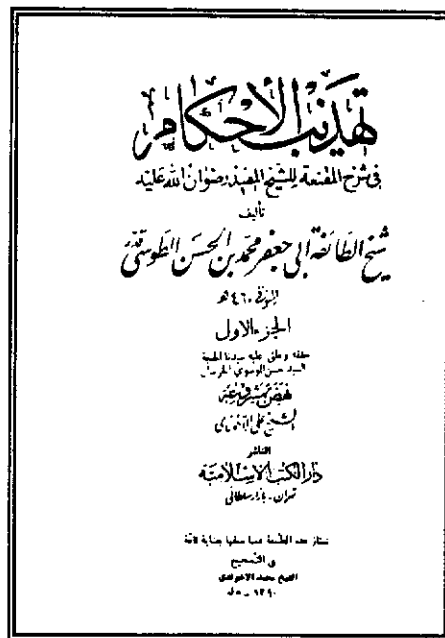
۴۱- درص ۵۹ آمده: «المبین فی الامامة، شهرستانی از آن نام برده است». آری در هر دو نسخه چاپ معالم العلماء «المبین» است، ولی در نسخ خطی معالم العلماء «المنیر» است، کما اینکه در فهرست شیخ طوسی (ص ۱۵۸) «المنیر فی الامامة» نیز آمده است.

۴۲- درص ۵۹ آمده: کتاب الموجز فیها [المتع] این کتاب ممکن است همان کتاب باشد که سزگین، اول، ۵۵۰، شماره ۶، به نام خلاصة الايجاز فی المتعة آورده است. و حال آنکه سزگین نیز در این مورد اشتباه کرده. و «خلاصة الايجاز فی المتعة» تألیف محقق کرکی است، که کتاب «الايجاز فی المتعة» شیخ مفید را تلخیص کرده و کتب مفید درباره متعه تماماً مفقود است و هنوز نسخه ای از آن رؤیت نشده است.

۴۳- درص ۶۰ آمده: النقص علی الجاحظ فضیلة المعتزلة (کذا) به جای فی فضیلة» و حال آنکه احتیاج به «فی» نیست و همان «النقص علی الجاحظ فضیلة المعتزلة» صحیح است و «فضیلة المعتزلة»، مفعول «النقص» است.

۴۴- درص ۶۰ آمده: «کتاب الوعد والوعید. مفید در السرویه ص ۶۶ به آن اشاره کرده است. ممکن است همان شماره ۱۵۵ یا ۸۲ پیش از این بوده باشد».

اولاً به جهت مغلوط بودن نسخه سرویه در عده رسائل مفید

برای روایت خبر بحث می کند»، که اولاً باید «اقضی» باشد (رجال نجاشی، ص ۴۰۱)، و ثانیاً آن استظهار درست نیست.

۳۵- درص ۵۵ آمده: «مسألة فی العتر یا شاید فی العتره» که باید «المسألة فی العتره» باشد نه اینکه شاید، و در رجال نجاشی (ص ۴۰۱) نیز «العتره» ثبت شده است.

۳۶- درص ۵۵ آمده: «کتاب مسألة فی قوله: انی مخلف فیکم ثقلین، چاپ شده زیر عنوان الثقلان ... نجف» و حال آنکه در عده رسائل (ص ۱۷۶ تا ۱۸۰) کتابی که به عنوان الثقلان به چاپ رسیده است، ۴ سؤال و جواب آخر از ۱۶ سؤال و جواب المسائل الجارودیه است، که به اشتباه به عنوان کتاب «الثقلان» به چاپ رسیده است.

۳۷- درص ۵۶ آمده: «المسألة الکافیة فی إبطال توبة الخاطیة». فرض آن است که زنی قصد ندارد از زنا دادن دست بکشد و توبه او دروغین است» و حال آنکه موضوع این کتاب چیز دیگری است، و ایشان الفاظ ظاهری نام کتاب را موضوع کتاب قرار داده اند. و موضوع کتاب درباره این است که افرادی همچون طلحة و زبیر و عائشه که جنگ جمل را به راه انداختند، متکلمین از معتزله قائل شده اند که بعد از روشن شدن حق برای این گروه، توبه کرده اند و توبه ایشان در نزد خداوند قبول است.

ولکن شیخ مفید در مقابل این گروه معتزله کتابی نوشت در اینکه توبه این گروه خطا کار صحیح نیست و در نزد پروردگار نیز مقبول نیست لذا کتابش را به نام المسألة الکافیة فی إبطال توبة

کتاب الامالی

بسم الله الرحمن الرحيم
 في هذا الكتاب

الملقى شيخ المفيد

الجزء ٤١٣

بجانب

علي الكفاري

البيروت

منشورات

جماعة الدرزيين في الحوزة العلية

قم القلعة

ندارد، و صحیح آن «الفصل السابع عشر» است.

۲- در ص ۶۸ آمده: «كتاب الظاهر في المعجزات» که صحیح آن «الزاهر في المعجزات» است. و در اصل کتاب صحیح ثبت شده، و لکن در ترجمه فارسی مانند اینجا اشتباه ثبت شده است.

۳- «شرح کتاب الاعلام» که صحیح آن «شرح کتاب الاعلام» است.

و چندین مورد دیگر که به جهت طولانی شدن مقاله از ذکر آن خودداری می شود.

۲- الذریعة

در کتاب بی نظیر و بی مانند ذریعة علامه شیخ آقا بزرگ تهرانی چندین سهو و اشتباه- که بعضاً به جهت اشتباهاتی که در فهرست نسخ خطی آن زمان وارد شده بود- رخ داده که با توجه به شرایط زمانی تألیف کتاب، امری طبیعی و مقتضای چاپ بوده است. اینک برای تصحیح اسامی و نسخه های خطی کتاب شیخ مفید در ذریعه، به ذکر آنها می پردازیم.

۱- در ذریعه (۶۶/۱۹) آمده: «كتاب المتعة للشيخ... المفيد... و هو احد كتبه في المتعة وله الموجز في المتعة أيضاً، كما انّ له أيضاً مختصر المتعة صرح بجميع الثلاثة النجاشي عند عدّ كتبه. و في الرضوية رسالة المتعة للمفيد، اولها... و آخرها: و قد املت في هذا المعنى كتاباً سمّيته الموضح في الوعد والوعيد ان وصل إلى السيد...» همان طور که ملاحظه می شود، اشتباه فهرست رضوی (۶۷/۲) به اینجا راه پیدا کرده است. این کتاب معرفی شده، کتاب «أجوبة المسائل السروية» است و نه کتاب متعة شیخ مفید، اول و آخر این کتاب نیز مانند مسائل سروية است که در عدة رسائل مفید (ص ۲۰۷ تا ۲۳۱) به چاپ رسیده است.

در ذیل عبارت ذریعه آمد: «و كانت احدى رسائل المتعة للمفيد عند شيخنا العلامة النوري، و اخرى في موقوفات السيد على الايرواني بتبريز، كما في فهرسها المخطوط». حال آنکه هنوز نسخه ای از رساله های متعة شیخ مفید به دست نیامده است و جزء کتب مفقوده محسوب می شود.

۲- در ذریعه (۲۶۷/۲۳) آمده: «الموضح في الوعد، للشيخ المفيد... أحال إليه في المسائل السروية... لکن في آخر رسالته في المتعة قال: و قد املت في هذا المعنى كتاباً سمّيته الموضح

(ص ۲۳۲) به عنوان «الوعد والوعيد» ثبت شده است، و لکن نسخه های دیگر از المسائل السروية این مورد را «الموضح في الوعد والوعيد» ثبت کرده اند که صحیح هم است.

ثانیاً اینکه فرمودند ممکن است شماره ۱۵۵ باشد، با توضیح فوق معلوم می شود حتماً همان است. ثالثاً فرمودند ممکن است که شماره ۸۲ باشد، که شماره ۸۲ کتابی به نام «عمد مختصرة على المعتزلة في الوعيد» است. و اینها دو کتابند و ممکن نیست که یکی باشند. و در نجاشی (ص ۳۹۹ و ۴۰۲) نیز دو مرتبه تکرار شده است: یکی به عنوان «الموضح في الوعيد»، و دیگری به عنوان «عمد مختصرة على المعتزلة في الوعيد».

کتاب اندیشه های کلامی شیخ مفید، توسط آقای علی هاشم به عربی ترجمه شده و به نام «نظريات علم الكلام عند الشيخ المفيد» توسط بنیاد پژوهشهای آستان قدس به چاپ رسیده است.

تمام اشکالاتی که به متن کتاب اندیشه ها ذکر شد، بالتبع به این کتاب نیز سرایت کرده است، و اشتباه ترجمه فارسی نیز به این کتاب سرایت کرده، و این بهترین دلیل است که مترجم عربی، اساس کارش ترجمه فارسی کتاب بوده است. به چند اشتباه در همین باره اشاره می شود:

۱- در ص ۶۰ آمده: «كتاب التمهيد راجع أواخر الفصل التاسع عشر من هذا الكتاب» و حال آنکه کتاب بیش از هفده فصل

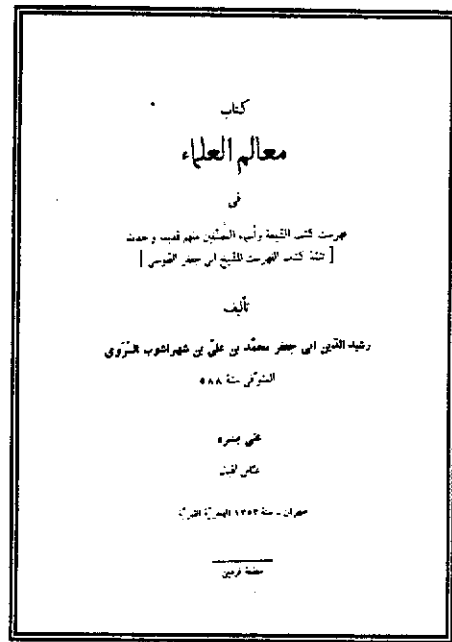
مشروحاً این موضوع را بحث کرده باشد، دلیل نمی شود که این دو، یک کتاب باشد.

۵- در ذریعه (۳۹۵/۲۰) آمده: «مسألة في من مات ولم يعرف امام زمانه هل هو صحيح ثابت ام لا؟ للشيخ المفيد. عند السيد شهاب الدين بقم. اوله: قيل له بل هو خير صحيح يشهد له اجماع اهل الآثار». حال آنکه کتاب معرفی شده، کتاب مستقلى نیست و بخشی از کتاب الفصول العشره شيخ مفيد، و رساله ثانیه في الغيبة است که در عده رسائل مفيد (ص ۲۸۳ به بعد) به چاپ رسیده و در کتابخانه حضرت آية الله مرعشى نجفى موجود است.

۶- در ذریعه (۳۸۶/۲۰ و ۳۸۷) آمده: «مسألة في خلق الارواح... للشيخ المفيد توجد عند السيد شهاب الدين بقم». و نیز: «مسألة في الرجعة للشيخ المفيد، عند السيد شهاب الدين المذكور بقم». حال آنکه اینها کتابی مستقل نیستند. بلکه «مسألة في خلق الارواح» قسمتی از کتاب مسائل السروية است. سؤال و جواب دوم آن، ص ۲۱۰ به بعد از عده رسائل مفيد، و مسألة في الرجعة نیز سؤال و جواب اول از کتاب مسائل السروية است که در ضمن عده رسائل مفيد (ص ۲۰۷ به بعد) به چاپ رسیده است.

۷- در ذریعه (۳۲۵/۲۰) آمده: «مزار المفيد للشيخ المفيد، فيه زيارة النبي (ص) و الاثمة (ع) اوله يا من جعل الحضور في مشاهد اصفيائه... كذا في كشف الحجب». همان طور که ملاحظه می شود، اشتباه کتاب كشف الحجب (ص ۵۰۲) به اینجا سرایت کرده و کتاب معرفی شده، مزار شهيد اول است نه مزار شيخ مفيد.

۸- در ذریعه (۹۹/۲۵) آمده: «وصف دين الامامية هو المجلس ۹۳ من مجالس المفيد [رجوع شود به ذریعه ۳۱۵/۲ و ۱۹] صحیح است [۳۶۷ و ذلك حين ساله المشايخ عن وصف دين الامامية]، که به جهت اشتباه چاپی «مجالس الصدوق»، «مجالس المفيد» ثبت شده است. و بر مبنای این اشتباه چاپی، فرموده اند رجوع شود به ذریعه ۳۱۵/۲ و ۹ این دو جا امالی مفيد و مجالس مفيد آمده [۱۹] / ۳۶۷ که در است. (البته در ذریعه ۳۱۵/۲ امالی صدوق نیز ذکر شده است.) بهترین دلیل بر اشتباه چاپی بودن آن، اینکه امالی مفيد بیشتر از ۴۲ مجلس ندارد و مجلس معرفی شده در مجلس ۹۳ است که یقیناً مراد مجالس و امالی شيخ صدوق است و در

في الوعد و الوعيد والظاهر أنه من غلط نسخة الرسالة.

با بیان گذشته معلوم شد که به اشتباه مسائل السروية را، رساله في المتعة نامیده اند، و ثانیاً معلوم می شود که در آخر کتاب مسائل السروية نام کتاب الموضح في الوعد را می برد نه در کتاب رساله في المتعة، ثالثاً با روشن شدن این دو مساله، اینکه فرموده اند: «والظاهر أنه من غلط نسخة الرسالة»، درست نیست. زیرا در اکثر نسخ مسائل السروية آمده است: «... الموضح في الوعد والوعيد» و صحیح هم است.

۳- در ذریعه (۳۹۲/۲۰) آمده است: «مسألة في المتعة، للفاضل المقداد... اوله و مما شنع به الامامية... والنسخة بخط المؤلف مع كتابه نضد القواعد في الخزانة الرضوية». با رجوع به کتاب انتصار سيد مرتضى معلوم شد که کتاب معرفی شده «مسألة في المتعة»، قسمتی از کتاب انتصار (ص ۱۱۶-۱۰۹) است که به خط فاضل مقداد در کتابخانه رضوی موجود است، نه اینکه «مسألة في المتعة» تألیف فاضل مقداد باشد.

۴- در ذریعه (۳۹۵/۲۰) آمده است: «المسألة الموضحة في تزويج عثمان أيضاً للشيخ المفيد... و ذكرت بعنوان الرسالة في تزويج النبي (ص) ابنته [ابنته] من عثمان أيضاً، هي من المسائل السروية الواردة من الشريف... اولها ما قوله ادام الله علاءه في تزويج النبي (ص) ابنته [ابنته] زينب و رقيه من عثمان بن عفان». در حالی که کتاب «المسألة الموضحة...» کتابی مستقل در این موضوع است، اگر چه در مساله دهم از کتاب المسائل السروية

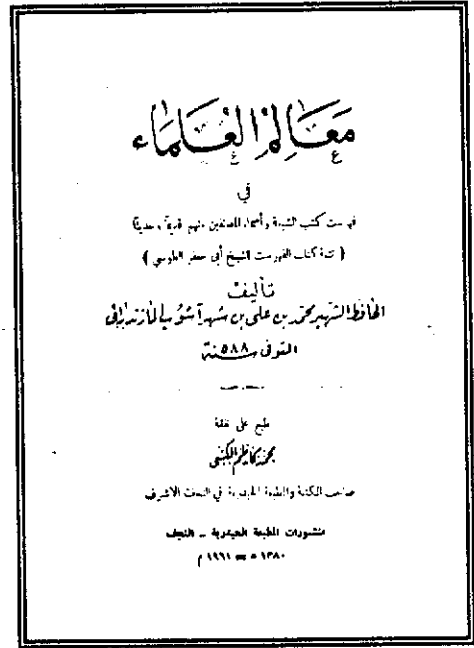

۱۰- در ذریعه (۲۴/۲۸۶) آمده: «التنقض على الجاحظ في فضيلة المعتزلة للمفيد ذكره النجاشي. و في بعض النسخ جاء فضيلة المعتزلة كاسم لكتاب آخر للمفيد». حال آنکه این عنوان نام یک کتاب است، چه «فی» باشد یا نباشد؛ و در صورتی که «فی» نباشد حتماً مجموع آن جمله باید نام یک کتاب باشد. به این صورت: «التنقض على الجاحظ فضيلة المعتزلة» که «فضيلة المعتزلة» مفعول دوم نقض است. ثانیاً اگر «فضيلة المعتزلة» نام کتابی مستقل باشد، صحیح نیست. زیرا مفید کتابی به عنوان «نقض فضيله المعتزلة» دارد نه «فضيلة المعتزلة».

۱۱- در ذریعه (۲۴/۲۸۸) آمده: «التنقض على أبي عبدالله البصري للمفيد». ولی نام کامل کتاب چنین است: «التنقض على أبي عبدالله البصري كتابه في المتعة». رجوع شود به رجال نجاشی، ص ۳۹۹.

۱۲- در ذریعه (۱۸/۶۴) آمده: «الكشف في مقدمات الاصول للشيخ المفيد». به جهت اشتباه در بعضی از نسخه های رجال نجاشی، به جای «النكت في مقدمات الاصول»، «الكشف في مقدمات الاصول» ثبت شده که اشتباه است. و صحیح آن در ذریعه (۲۴/۳۰۲) ثبت شده است.

۱۳- در ذریعه (۲۴/۳۰۲) آمده: «النكت في مقدمات الاصول ... للمفيد ... طبع ببغداد ۱۳۲۳ هـ بتصحيح هبة الدين الشهرستاني بعنوان النكت الاعتقادية، و مع ترجمته الفارسية طهران ۱۳۲۴ هـ. ش ... نسخه منه في مكتبة ... و توجد نسخة اخرى في الرضوية مكتوب على ظهرها أنه عقائد فخر الدين ابن العلامة الحلبي». با اینکه علامه تهرانی عنوان «النكت في مقدمات الاصول» را به پیروی از رجال نجاشی (ص ۳۹۹) برگزیده و صحیح هم است، و لکن این عنوان را بر «النكت الاعتقادية» چاپ شده تطبیق داده که اشتباه است. و کتاب النکت الاعتقادیه چندین مرتبه (و بعضاً با ترجمه فارسی) به چاپ رسیده است و به شیخ مفید نسبت داده شده، ولی کتاب چاپ شده موجود یقیناً از شیخ مفید نیست و به احتمال قوی (یا قطعاً) برای فخر المحققین، پسر علامه حلّی، صاحب ایضاح الفوائد است؛ کما اینکه آقا بزرگ به این مسأله توجه داشته اند و متذکر شده اند که در کتابخانه رضوی نسخه ای از آن موجود است و بر روی آن نوشته شده که برای فخر المحققین پسر علامه حلّی است و این نسخه به شماره ۲۰۶ در آن کتابخانه موجود است. و نیز رجوع شود به فهرست کتابخانه مرکزی آستان قدس

امالی صدوق (ص ۵۰۹ به بعد) این مجلس آمده است: «... فسألوه أن يملئ عليهم وصف دين الإمامية على الإيجاز و الاختصار ...»

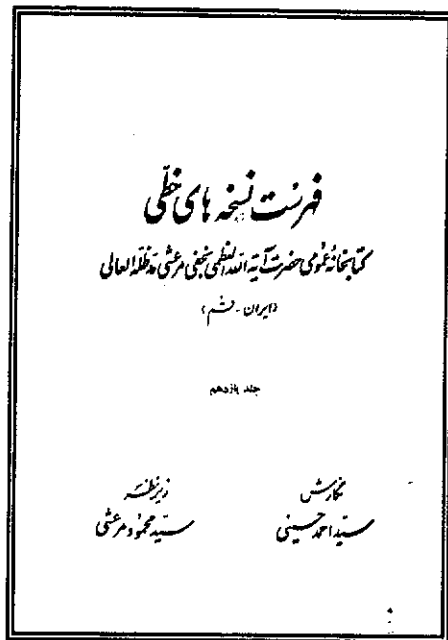
۹- در ذریعه (۵/۱۴۱) آمده: «كتاب الجمل للشيخ المفيد، اسمه كتاب النصره لسيد العترة في حرب البصرة». و نیز در ۱۴۲/۵ آمده: «الجمل للشيخ المفيد، هو غير جمل الفرائض الآتي، و غير كتاب النصره في حرب البصرة، فانه ذكر النجاشي كل واحدة من هذه الثلاثة كتاباً مستقلاً». همچنين در ۲۹۵/۱ آمده: «احكام اهل الجمل للشيخ ... المفيد ... عبر بذلك الشيخ الطوسي في الفهرست، و لكن النجاشي عد من تصانيفه كتاب الجمل ولعلهما واحد و هو غير النصره لسيد العترة في حرب البصرة له كما هو صريح النجاشي». و در ۱۷۷/۲۴ آمده: «النصره لسيد العترة في حرب البصرة ... للشيخ المفيد ... و هو غير كتاب الجمل و كتاب جمل الفرائض ... با توجه به مطالب بالا، کتاب «جمل الفرائض» کتابی است غیر تاریخی و کلامی، اما «کتاب الجمل» یا «الجمل» یا «النصره ...» یا «احکام اهل الجمل»، تمام اینها نامهایی هستند برای کتاب موجود که چندین مرتبه به چاپ رسیده است. چه اینکه ما کتاب چاپ شده را دو کتاب بدانیم، به عنوان «الجمل» و «النصره ...» و چه اینکه این دو، نامهای یک کتاب باشد. بنابراین شیخ مفید در موضوع حرب جمل (اعم از بحث تاریخی یا کلامی)، غیر کتاب چاپ شده، تالیفی دیگر ندارند.

قسمتی از کتاب الفصول المختارة است ، نه اینکه کتابی مستقل باشد تا منطبق بر «الرد علی القتیبی» یا «النقض علی ابن قتیبة» بشود. این حکایات در آخر الفصول المختاره (از ص ۲۶۹ به بعد که همراه و جزء لا ینفک الفصول المختاره است) به چاپ رسیده است. و کتاب الرد علی القتیبی جزء کتب مفقوده است.

۱۶- در ذریعه (۱۵/۳۳۳) آمده: «کتاب العمدة فی الامامة للشیخ المفید، ذکره النجاشی، ولكن قال السیدین طاووس فی الطرائف عند حکایتہ الكتاب ان اسمه العمدة». ولی در طرائف (۱/۱۲۰) آمده «العمدة فی الاصول» بنگرید: «قال عبدالمحمود [: سیدابن طاووس] وقد وقفت علی کتاب اسمه کتاب العمدة فی الاصول اسم مصنفه محمدبن النعمان و یلقب بالمفید ...»

۱۷- در ذریعه (۱۵/۳۸۶) آمده: «العیون والمحاسن للشیخ المفید ... ذکره النجاشی. ثم قال بعد ذلك کتاب الفصول من العیون والمحاسن، و ینظر منه ان العیون والفصول منه متعددان و کلاهما للشیخ المفید. و اما کتاب الفصول المختاره من العیون والمحاسن فهو للسید الشریف المرتضی علم الهدی و هو موجود الان كما ینتی. و كان عند ... المجلسی ایضاً ... و اما نفس العیون والمحاسن للشیخ المفید فهو موجود ایضاً و كان فی خزانة شیخنا النوری ... و فی الرضویة ... اوله: الحمد لله الذی لا تدركه الشواهد و لا تراه النواظر و لا تحجبه السواتر ... فأورد فیہ اولاً ما استخرجه من کتاب الاختصاص للشیخ ابی علی احمدبن الحسین، علی ما ذکره ثم ... حال آنکه نسخه معرفی شده به عنوان عیون و محاسن شیخ مفید، عیناً مطابق است با کتاب «اختصاص» که منسوب به شیخ مفید است و مکرراً به چاپ رسیده است.

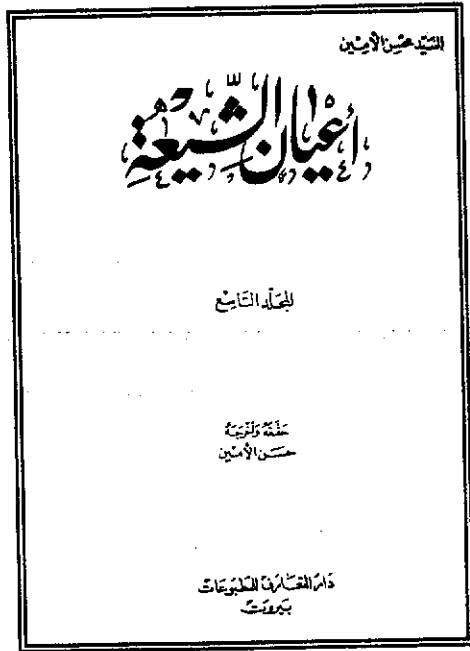
در ذریعه (۱۸/۳۲۶) آمده: «اللطف من الکلام للشیخ المفید ... ، عناوینہ: باب، القول فی کذا. نظیر کتابه اوائل المقالات ... و عبر عنه النجاشی بجوابات مسائل اللطف من الکلام». در رجال نجاشی (ص ۴۰۰) «اوائل المقالات» و «جوابات مسائل اللطف من الکلام»، دو عنوان برای دو کتاب ذکر شده است ولی در آخر کتاب اوائل المقالات، ص ۱۱۱ به بعد، «باب: القول فی اللطف من الکلام» به چاپ رسیده است و در تعلیقہ آن آمده: «عده الشیخ ... النجاشی فی فهرسته المعروف هذا الكتاب تصنیفاً مستقلاً من مصنفات الشیخ المفید بعد ان اشار إلى کتاب اوائل المقالات قبله والمظنون ان هذا الباب كان منضمّاً إلى اوائل المقالات حين تصنیفه ثم لما زاد فیہ

رضوی (۱/۱۷۴)، چاپ جدید) و فهرست القباوی (ص ۴۰۵). و کتاب «الثنکت فی مقدمات الاصول» برای اولین بار توسط کنگره هزاره شیخ مفید به چاپ خواهد رسید.

۱۴- در ذریعه (۴/۳۶۵) آمده: «تقریب الاحکام للشیخ ... المفید ... ذکره فی کشف الحجب أقول احوال إليه الشیخ المفید نفسه فی کتابه الفصول المختاره المطبوع فی النجف ۱۵/۲ و ۲۲. نام صحیح کتاب «تقریر الاحکام» است، كما اینکه در کشف الحجب (ص ۱۳۷) چنین آمده است و مفید در الفصول المختاره من العیون المحاسن ص ۱۵۹ و ۱۶۷ به عنوان «تقریر الاحکام» ذکر کرده است و نه «تقریب الاحکام». همچنین در اعیان الشیعه (۹/۴۲۴) به این اشتباه ذریعه اشاره شده است: «... و سماه صاحب الذریعه تقریب الاحکام بالباء ناقلاً عن کشف الحجب و عن کتاب الفصول المختاره: المطبوع، لكن فی نسخة قديمة مخطوطة عندنا من الفصول، تقریر بالباء. و این اشتباه، چاپی نمی تواند باشد. زیرا در جزء کتابهای «تقریب» ذکر شده است نه «تقریر». و در معالم العلماء (ص ۱۱۴) نیز به عنوان «تقریر الاحکام» ذکر شده است.

۱۵- در ذریعه (۷/۵۱) آمده: «الحکایات للشیخ المفید، ذکر الخاقانی انه عنده، والمذکور فی ترجمة المفید من تصانیفه الرد علی القتیبی فی الحکایة والمحکی كما فی النجاشی أو النقض علی ابن قتیبة فی الحکایة و المحکی كما فی فهرس الشیخ الطوسی». ولی مراد از حکایاتی که در نزد خاقانی بوده،

المآزرانیة للشیخ المفید ... ذكره في الفهرست و عبر عنه النجاشی بـ جوابات اهل الدينور» آری در فهرست شیخ طوسی (ص ۳۱۵)، چاپ هند، افست دانشگاه مشهد) چنین است که ذکر شد، ولی صحیح آن جوابات «المسائل الدينورية» و «المسائل المآزندانریة» است، کما اینکه در فهرست شیخ طوسی (ص ۱۵۸)، چاپ نجف) ثبت شده است. رجوع شود به پاورقی ذریعه (۵/۲۲۰ به بعد) و رجال نجاشی (ص ۴۰۰) و معالم العلماء (ص ۱۱۳).

۲۱- در ذریعه (۵/۲۴۰) آمده: جوابات المسائل النیسابوریة للشیخ المفید ... ذكره النجاشی و احوال نفسه اليها في اجوبة بعض المسائل الموجودة له. و ذكر السيد شهاب الدين التبريزي النجفي نزيل قم أنها موجودة عنده، و هي مسائل فقهية من النكاح و الميراث و غيرهما، اولها: الحمد لله على نعمائه و له الشكر على حسن بلائه». و نیز در ذریعه (۱۵/۳۶۲) تکرار شده: «العويص المذكور في [ذریعه] ج ۵/۲۴۰ بعنوان جوابات المسائل [النيسابورية] او مسائل العويص في الاحكام للمفيد ... اولها الحمد لله على نعمائه و له الشكر على حسن بلائه ...» حال آنکه کتاب جوابات المسائل النيسابورية غير از کتاب «العويص» است و اينها دو کتابند نه یک کتاب، و علت و منشا اشتباه، عبارتی است که در ابتدای کتاب عويص آمده است. بنگريد: «... في مذاكرة اخينا الوارد من نيسابور بالمسائل المنسوبة إلى العويص في الفقه ...» از اين عبارات تصور شده است که اين کتاب جوابات المسائل النيسابورية باشد، و حال اينکه در کتاب «جوابات المسائل النيسابورية» بحث اختلاف اخبار به ميان آمده و در کتاب عويص، بحث از فروع مشکل فقهی است. بنگريد به عبارت مسائل السروية ص ۲۲۳ عده رسائل مفيد: «... و قد اجبت عن كثير من الاخبار المختلفة في مسائل ورد علي بعضها من نيشابور و ...» بنا بر اين کتاب «اجوبة المسائل النيسابورية غير از العويص است، و ثانياً کتاب اجوبة المسائل النيسابورية، جزء کتب مفقوده شیخ مفيد است، و کتاب موجود، کتاب عويص است.

۲۲- در اکثر مواردی که در ذریعه کتاب «المسائل العشر» نام برده است، با «ة»، به اين صورت ثبت شده است: «المسائل العشرة»، ولی صحیح آن همان «المسائل العشر»، بدون «ة» است کما اینکه در ذریعه ۲۰/۳۵۸ صحیح ثبت و ضبط شده است.

الزيادات التي يتبدء بقوله القول ... و الزيادة الاخيرة ... جعله كتاباً مستقلاً عليحدة».

۱۷- در ذریعه (۱۶/۲۴۴) آمده: «الفصول المختاره من العيون و المحاسن تأليف الشيخ المفيد، اختاره السيد المرتضى علم الهدى ... و هو غير المجالس المحفوظة و ان اشترك بعض مطالبهما معاً و عدهما في كشف الحجب واحداً» حال آنکه در كشف الحجب (ص ۴۸۶) فرموده است: «المجالس المحفوظة في فنون الكلام للشيخ المفيد ... و هو مع كتاب العيون و المحاسن اصل لكتاب الفصول الذي انتخبه السيد المرتضى رحمه الله». كشف الحجب، آن دو را یک کتاب فرض نکرده است، بلکه فرموده که الفصول المختارة سيد مرتضى متخبي از کتاب المجالس و العيون و المحاسن مفيد است.

۱۸- در ذریعه (۲۲/۲۹۴) آمده: «مناظرة سائر فرق الشيعة مع الإمامية الاثني عشرية في الامامة، للشيخ المفيد، و النسخة عند السيد شهاب الدين بقم. اوله: انفتحت الشيعة العلوية من الإمامية و الزيدية و الجارودية ...» و حال آنکه اين نسخه معرفی شده، کتاب «المسائل الجارودية» است.

۱۹- در ذریعه (۵/۱۷۲) آمده: «جواب ابن واقد السني للشيخ ... المفيد ... و ظني أن السني تصحيف الليثي ...» ولی در رجال نجاشی مصحح (ص ۴۰۱) نیز «جواب ابن واقد السني» ثبت شده است.

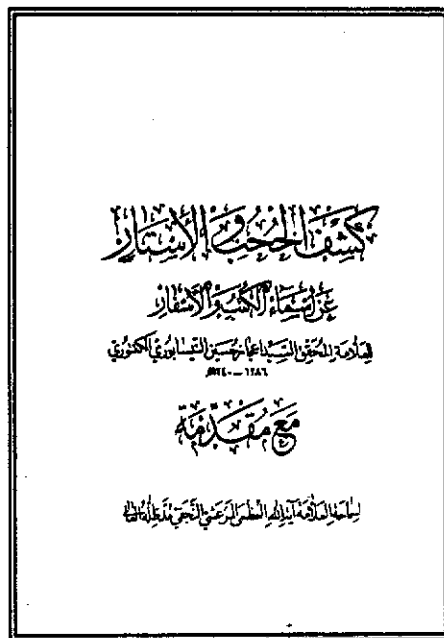
۲۰- در ذریعه (۵/۲۲۰) آمده: «جوابات المسائل الدينورية

و این کتاب مردد است بین اینکه تألیف شیخ مفید یا سید مرتضی ، یا داماد مفید ابوعلی جعفری باشد .

۲۷- در ذریعه ۱۶/ ۲۳۰ آمده: «فصل الخطاب، عدّه السنکلی من مآخذ کتابه کلید فهم قران، و نسبه إلى الشيخ المفید و لعلّه الفصول العشرة الآتیه» و حال اینکه در کتاب کلید فهم قران چنین نسبتی را نداده است، بنگرید: «شیخ مفید در اواخر فصل الخطاب از کتاب مقالاتش می گوید: جماعتی از امامیه می گویند ... کلید فهم قران ص ۱۵ ، بنابر این اولاً فصل الخطاب نام کتابی نیست، و ثانیاً سنکلی فرموده است «از کتاب مقالاتش» و عبارتی را که نقل کرده است، در اوائل المقالات ص ۹۴ بعینه موجود است .

۳- بحار الانوار

۱- در مقدمه بحار (۷/۱) در فصل «بیان الاصول و الکتب المأخوذة منها» کتابهای شیخ مفید ذکر شده و از آن جمله آمده است: «... و کتاب العیون و المحاسن المشتهر بالفصول ...» و حال آنکه کتاب العیون و المحاسن «شیخ مفید غیر از کتاب «الفصول المختارة» سید مرتضی است . و این مسأله نیز در زمان خود علامه مجلسی هم مشخص بوده است . بنگرید به عبارتهای صاحب ریاض العلماء: «... اقول: و قد الف [: السيد المرتضی] رضی الله عنه بعد تلك الإجازة كتباً أخرى أيضاً، فمن ذلك: کتاب الفصول [المختاره] الذي استخرجه من کتاب العیون و المحاسن تألیف استاده الشيخ المفید . و هو الآن معروف . و ان قال الاستاد الاستاد دام ظلّه في البحار بأنه عين المحاسن و العیون، حيث قال في طی کتب المفید: «کتاب العیون و المحاسن المشتهر بالفصول»؛ اقول: و يدل على ما قلناه ... فلأن سبط الشيخ علي الكركي العمالي في رسالة «رفع البدعة في حل المتعة» ينقل عن هذين الكتابين . قال هكذا: قال شيخنا في العیون و سيدنا المرتضی في الفصول المختارة، و قال فيها في موضع آخر: و من الفصول التي اختارها سيدنا الامام ... الشريف المرتضی من کتاب المجالس و کتاب العیون و المحاسن لشيخنا المفید إلى غير ذلك من أقواله الدالة على المغایرة ...» (ریاض العلماء، ۴/ ۳۹) . و نیز در ادامه کلام ریاض العلماء آمده است: «و قد ضرح بالمغایرة بین الفصول و بین العیون و المحاسن، و ان الفصول للسید و العیون للمفید جماعة: منهم: السيد حسين المجهدي في کتاب دفع المناوأة عن

۲۳- دو مورد اشتباه چاپی عبارتند از: «المسائل الخوارزمية» که «المسائل الخوارزمية» آمده است (ذریعه ۲۰/ ۳۴۶) . و مورد دیگر در ذریعه (۱۳/ ۱۰۳): «شرح کتاب الاعلام» آمده که «شرح کتاب الاعلام» صحیح است .

۲۴- در ذریعه (۲/ ۱۰۳) نام «کتاب الاشراف في نعت اهل البيت» ذکر نشده و حال آنکه نام این کتاب در معالم العلماء (ص ۱۱۴) آمده است .

۲۵- در ذریعه (۱/ ۵۲۵) نام کتاب «الارکان في الفقه» ذکر نشده، با اینکه در فهرست شیخ (ص ۵۸) و معالم العلماء (ص ۱۱۳) نامش آمده است . و این کتابی است فقهی و در اکثر کتب فقهی از آن مطلبی نقل شده است . مانند: السرائر ۱/ ۳۰۵ و ۵۳۹، المعتبر ۱/ ۳۴، کشف الرموز ۱/ ۳۸۸، المختلف ۲/ ۲۴۳ (چاپ دفتر انتشارات اسلامی)، مهذب البارع ۱/ ۴۱۲، الذکری ص ۱۳۷ و ۱۰۷، مدارک الاحکام ۲/ ۲۲۹ و ... البته این کتاب الارکان في الفقه، غیر از کتاب الارکان في دعائم الدين است . اولی کتاب فقهی است و دومی کتاب کلامی .

۲۶- در ذریعه ۵/ ۱۷۵ آمده: «جواب اهل الحجاز في نفی سهو النبي ...» که صحیح آن «جواب اهل الحائر في نفی سهو النبي» است، زیرا در مجموعه های از کتب شیخ مفید- که بعضاً به قرن هفتم می رسد- نام این کتاب «... جواب اهل الحائر ...» ثبت شده است، رجوع شود به مجموعه های ۳/ ۷۸ و ۳/ ۲۴۳ که در کتابخانه حضرت آیه الله مرعشی نجفی موجود است .

أوائل المقالات

في نهضة العراق

تأليف

عبدالمجيد الباقلي

الشيخ

بغداد

شرح عقائد الصدوق

تتم له و نظيره

العلامة الخليل الفخري نزيل آله العظمى
بمطبع الإسلام الرضائي

صاحب رياض العلماء در تعليقه أمل الأمل (ص ۳۰۶) كتاب النصوص را جزء تصانيفي كه «وصلت إلينا» نام برده است تبعاً للبحار: «و أمّا تصانيفه التي وصلت إلينا: فمنها ... كتاب النصوص ... على ما يقوله الأستاذ». و نیز رجوع شود به رياض العلماء (۱۷۸/۵)؛ ولكن «كتاب النصوص» كتابي غير از تالیفاتی كه برای مفید می شمارند نمی باشد و احتمالاً كتاب افصاح یا ایضاح و یا كتاب دیگری از كتب شیخ مفید است كه به این نام آمده است، و یا اینکه توسط نسخ بحار به اشتباه كتاب «النصوص» كراچكي را- كه در اول بحار علامه مجلسی جزء كتب او شمرده است- در اینجا اضافه کرده اند. رجوع شود به ذریعه (۱۷۹/۲۴).

و مؤید این نظریه كه كتاب النصوص از شیخ مفید نیست، این است كه مرحوم خوانساری صاحب روضات الجنات تمام كتب شیخ مفید را به ترتیب بحار از كتاب بحار الانوار نقل می كند و كتاب النصوص را نقل نكرده است. بنگرید: «و يظهر من مقدمات بحار مولانا المجلسی رحمه الله: ان جمله ما كان يوجد عنده من مصنفات الرجل [الشيخ المفيد] حين تأليفه البحار ثمانية عشر كتاباً، منها: كتاب الارشاد، كتاب المجالس، كتاب الاختصاص، و ...، شرح عقائد الصدوق». روضات الجنات، ۱۵۵/۶.

۴- در بحار الانوار (۸۰ یا ۱۱۷/۷۷) آمده: «المناقب لابن شهر آشوب من كتاب المعتمد في الاصول للشيخ المفيد-ره- قال علي بن مهزيار: وردت العسكر ...». تقریباً روایتی را در يك صفحه نقل کرده است، و حال آنكه چنین كتابی را جزء تالیفات شیخ مفید ذكر نكرده اند، كما اینکه خود مرحوم مجلسی در مقدمة بحار جزء «اصول و كتب الماخوذة منها» قرار نداده بود، و ثانیاً در كتاب مناقب (۴/۴۱۳) این كتاب به مفید نسبت داده نشده است. بنگرید: «... المعتمد في الاصول قال علي بن مهزيار وردت العسكر ...» و نیز در كتاب «المناقب» كه اخیراً در بیروت به طبع رسیده، مانند چاپ قدیم است و نسبت به شیخ مفید داده نشده است. و به احتمال قوی این جمله «للشيخ المفيد-ره- توسط نسخ بحار الانوار زیاد شده باشد. زیرا در مستدرک الوسائل (۲/۵۶۹) همین روایت از مناقب نقل شده است، بدون اینکه به مفید نسبت داده شده باشد.

كما اینکه به احتمال قوی عبارت «المعتمد في الاصول» كه

التفضيل والمساواة». (رياض العلماء، ۴/۴۰) و نیز در این مورد رجوع شود به الذریعه (۱۶/۲۴۴).

۲- در مقدمة بحار (۷/۱) در فصل «بيان الاصول و الكتب الماخوذة منها» نام كتاب «تزيوج أمير المؤمنين عليه السلام بنته من عمر» یاد می كند، و حال آنكه در بحار الانوار از این كتاب روایتی و یا مطلبی نقل نشده است. آری در این موضوع از كتاب المسائل السروية مطلبی نقل شده، ولی كتاب «تزيوج أمير المؤمنين بنته من عمر» كتابی دیگر از شیخ مفید است، و خود مرحوم شیخ مفید از این كتاب خود در المسائل الحاجية (العكبرية) نام برده است. در جواب سؤالی كه از تزيوج أمير المؤمنين بنته من عمر چگونه بوده، آمده است: «... ولی في هذه المسألة كتاب مفرد قد استقصيت الكلام فيه فمن وجده و تأمله اغناه في معناها عما سواه». المسائل العكبرية (الحاجية)، ص ۱۲۰، طبع بیروت. و نیز در رجال نجاشي (ص ۴۰) از این كتاب به عنوان «المسألة الموضحة عن أسباب نكاح أمير المؤمنين عليه السلام» نام برده شده است.

۳- و نیز در بحار (۷/۱) در همین فصل گذشته نام كتابی به عنوان «كتاب النصوص» برای شیخ مفید جزء «الاصول و الكتب الماخوذة منها» ذكر کرده است، و حال آنكه در بحار نامی از این كتاب به میان نیامده و مطلب و روایتی از آن نقل نشده است، كما اینکه در كتب تراجم و رجال و در كتاب الذریعه كتابی به عنوان «كتاب النصوص» برای شیخ مفید نقل نكرده اند. آری

مرآت الکتب

مؤلف

آیت‌الله میرزا علی آقاخان آسلا مشیریزوی

جلد دوم

قبال کتاب المسائل العکبریه آمده است.

۶- در بحار (۳۶۶/۸) آمده: «و قال الشيخ المفيد قدس الله روحه في كتاب المسائل: اتفقت الإمامية على أن من انكر إمامة أحد من الأئمة وجحد ما أوجبه الله تعالى له من فرض الطاعة فهو كافر ضالّ مستحقّ للخلود في النار. و قال في موضع آخر، اتفقت الإمامية على أن أصحاب البدع كلهم كفار و...» مشخص نشده است که مراد کدام یک از کتب شیخ مفید است. و در مقدمه از کتب مسائل نام «اجوبة المسائل السروية و العکبرية» ذکر شده است. با تتبع ناقصی که صورت گرفت، در کتب مسائل شیخ مفید این چندین سطر وجود ندارد. آری از «و قال في موضع آخر: اتفقت...» که هفت سطر است بعینه در کتاب اوائل المقالات موجود است، و اصطلاح «و اتفقت الإمامية على...» تنها در دو کتاب شیخ مفید زیاد استعمال شده است: یکی «اوائل المقالات» و دیگری «الإعلام فيما اتفقت عليه الامامية...» و آن سه سطری که نقل شده در این دو کتاب نیز موجود نیست، و به احتمال قوی عبارت «اتفقت الامامية على أن من انكر إمامة أحد من الأئمة وجحد ما أوجبه الله تعالى له من فرض الطاعة فهو كافر ضالّ مستحقّ للخلود في النار» از کتاب اوائل المقالات شیخ مفید است که از این کتاب چاپ شده ساقط شده است. همچنین سید ابن طاووس در کتاب فرج المهموم (ص ۳۸-۳۷) مطالبی را از اوائل المقالات نقل کرده است که در اوائل المقالات چاپ شده موجود نمی باشد، و مرحوم شیخ الاسلام زنجانی مطالب فرج المهموم را به عنوان «تذیل» آخر اوائل المقالات (از ص ۱۵۶ تا ۱۵۸) آورده است.

علامه مجلسی از کتاب اوائل المقالات به عنوان «المقالات» در بحار نام می برد بنگرید: «قال الشيخ المفيد رحمه الله في كتاب المقالات: ...» (بحار ۲۹۸/۲۶ و ۲۸۶/۶۳ و... همچنین او در بحار الانوار ۱۰۴/۲۶ و ۳۶۶ و ۳۹۰ و ج ۸۳/۶۱ و ۲۵۶/۶۸ و ۱۳۰/۶۹) چندین مرتبه تکرار کرده است: «قال الشيخ المفيد رحمه الله في كتاب المسائل: ...» با تفحصی که در تمام کتب شیخ مفید صورت دادیم مشخص شد که مراد علامه مجلسی در سراسر بحار از کتاب المسائل، کتاب اوائل المقالات است.

۷- در بحار (۲۶۲/۳۸ تا ۲۸۷) آمده: «و أما الشيخ المفيد قدس الله روحه فقد قال في كتاب الفصول...» که ۲۶ صفحه مطلب نقل می کند که تماماً در کتاب الفصول المختاره من

در مناقب (۴۱۳/۴) آمده است نام کتابی نباشد، بلکه مراد این است که ابن شهر آشوب روایتی را نقل می کند که از اصول اوکیه و قابل اعتماد است، و مؤید نظر اینکه، علامه مجلسی بعد از ذکر این روایت از مناقب، در بحار (۸۰ یا ۷۷/۱۱۸) آورده است: «و وجدت في كتاب عتيق من مؤلفات قدماء أصحابنا أظنه مجموع الدعوات لمحمد بن هارون بن موسى التلعكبري رواه عن علي بن يقطين عنه عليه السلام مثله». با این حال آن احتمال مسلم می شود که مراد از جمله «المعتمد في الأصول» نام کتابی نیست؛ چه رسد به اینکه تألیف شیخ مفید باشد؛ پس مراد از آن جمله اصول معتمده است. و این اشتباه بحار به کتاب المستمسک (۴۳۵/۱) مرحوم حکیم راه پیدا کرده است.

۸- در بحار (۷/۱) ضمن تألیفات شیخ مفید آمده: «اجوبة المسائل السروية و العکبرية و الاحدى والخمسين و غيرها». همان طور که ملاحظه می شود کتاب «اجوبة المسائل العکبرية» در قبال کتاب «والاحدى والخمسين» ذکر شده، ولی صحیح این است که اینها یک کتابند و نه دو کتاب و کتاب المسائل العکبرية شامل ۵۱ سؤال و جواب است، و نام دیگر این کتاب المسائل الحاجية است. بنگرید به عبارت الذريعة (۳۵۸-۳۵۹/۲۰): «المسائل العکبرية... و يقال المسائل الحاجية أيضاً... و هي احدى و خمسون مسألة كلامية في الف و خمسمائة بيت في خزانة شيخنا الشيخ الشريعة» و نیز در بحار (۱۰۷ یا ۱۱۰/۱۶۷) کتاب اجوبة المسائل الاحد و الخمسين در

اکثرهم بنجاسة هذين الصنفين أيضاً، والمخالف في ذلك ابن الجنيد وابن أبي عقيل والمفيد في المسائل الغرية». نیز در بحار (۸۵ یا ۱۴۷/۸۸) آمده «وفى المختلف عن المفيد في الغرية». و در جلد ۸۵ یا ۱۸۶/۸۸ آمده: «و نسه في الذكري إلى ظاهر المفيد في الغرية». و نیز ج ۸۵ یا ۲۲۲/۸۸: «... نعم المفيد في الغرية أوجب سجدة السهو على من لم يدر أزد ركوعاً...» که صحیح آن «المسائل الغرية» است. رجوع شود به رجال نجاشي ص ۴۰۲ و ذریعه ۲۶۳/۱۵.

۱۰- در بحار ۸۵ یا ۳۲/۸۸ آمده: «... و ذهب الشيخ في الخلاف و ابن الجنيد و المفيد في كتاب الاشراف إلى أنه يكفي في قبول الشهادة ظاهر الإسلام». نیز در ج ۸۶ یا ۱۴۳/۸۹ آمده: «والمفيد في المقنعة و الاشراف». و نیز بحار ۱۰۷ یا ۱۱۷/۱۱۰ و الاشراف» که «كتاب الاشراف» صحیح است.

۱۱- در بحار ۱۰۲ یا ۷۱/۱۰۵، اجازات بحار) آمده: «كتاب الاعلام فيما اتفقت الإمامية مما اتفقت العامة على خلافهم» که صحیح آن «كتاب الاعلام...» است.

۱۲- در بحار الانوار (۵۸ یا ۸۳/۶۱) آمده: «و قال السيد المرتضى رضي الله عنه في اجوبة المسائل العكبيرة حين سئل عن قول الله تعالى...» و یک صفحه مطلب نقل می کند. و حال آنکه اولاً سيد مرتضى المسائل العكبيرة ندارد، و ثانياً المسائل العكبيرة برای شيخ مفيد است. و این اشتباه چاپی نیست. زیرا بعد از اینکه یک صفحه مطلب نقل می کند، آورده است: «و قال رضي الله عنه في اجوبة المسائل التي وردت عليه من الري حين سئل عن الروح...» که مراد از «قال رضي الله»، به دو دلیل سيد مرتضى است: اولاً شيخ مفيد «المسائل الازيه» ندارد، ثانياً مطلبی که نقل شده از اجوبة المسائل التي وردت عليه من الري، در رسائل الشريف المرتضى (۱/۱۳۰) ضمن جوابات المسائل الازيه موجود است. بنابراین «قال السيد المرتضى في اجوبة المسائل العكبيرة» نمی تواند اشتباه چاپی باشد. و آن یک صفحه مطلبی که از المسائل العكبيرة نقل کرده است. در کتاب المسائل الحاجية (العكبيرة)، ص ۱۳۰، چاپ بیروت) موجود است.

و خود علامه مجلسی همین یک صفحه مطلب را در جلد ۶/۲۷۴ بحار الانوار به مفيد نسبت داده است. بنگرید: «و قال الشيخ المفيد رحمه الله في اجوبة المسائل السروية...» و سئل عنه قدس الله روحه في المسائل العكبيرة عن قول الله تعالى و

فترت اسما

مؤيد في المسائل العكبيرة

تصنيف

الشيخ العلامة السيد مرتضى

ابن الطائفة الجليلية

المعروف بـ

بـ

مؤيد في المسائل العكبيرة

مؤيد في المسائل العكبيرة

العيون والمحاسن سيد مرتضى (از صفحه ۲۰۴ تا ۲۲۸) موجود است، که با این حال بند اول نقد، که علامه مجلسی کتاب العيون والمحاسن را با الفصول المختارة یکی به حساب می آورده است تأیید می شود. نیز در ج ۴۱/۹۷ آمده است: «قال الشيخ المفيد في كتاب الفصول». و چندین دفعه در بحار الانوار تکرار شده است که: «قال الشيخ المفيد رحمه الله في كتاب العيون والمحاسن» که مرادشان کتاب «الفصول المختارة من العيون والمحاسن» سيد مرتضى است.

۸- در بحار ۶۱ یا ۸۷/۵۸ آمده: «و قال الشيخ السديد المفيد طيب الله تربته حين سأله السائل في المسائل الروية: ما قوله...» که صحیح آن «... المسائل السروية» است و این سؤال و جواب در عده رسائل مفيد (ص ۲۱۸-۲۱۶) آمده است.

و نیز در بحار (۶۱ یا ۱۴۴/۵۸) آمده است: «و قال الشيخ المفيد قدس الله نفسه في اجوبة المسائل الروية...» و در پاورقی آمده: «السروية خ ل» و حال آنکه ما کتابی به عنوان «اجوبة المسائل الروية» نداریم. بنابراین دو موردی که ذکر شد، نمی تواند اشتباه چاپی باشد. زیرا با عنایت در متن ثبت کرده اند: «المسائل الروية» و در پاورقی «المسائل السروية» را به عنوان نسخه بدل آورده اند. و این مطلبی که از المسائل السروية نقل شده در عده رسائل مفيد (ص ۲۱۶) آمده است.

۹- در بحار (۸۰ یا ۴۴/۷۷) آمده: «و قد اطبق علماؤنا على نجاسة من عدا اليهود والنصارى من اصناف الكفار، و قال

ابی جعفر الطوسی، عن الشيخ أبي عبدالله محمد بن محمد بن النعمان المفيد». حال آنکه اکثر کتبی که به او اجازه داده است، در آن زمان هم مفقود بوده است، و شاید مرادشان این بوده که کتابهایی که نجاشی ذکر کرده و موجود است، من به او اجازه می‌دهم، و الا توجیهی دیگر ندارد.

۴- تهذیب الأحکام (مقدمه)

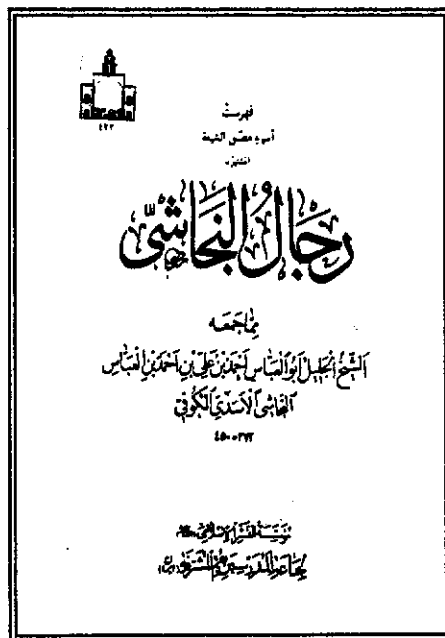
مقدمه کتاب تهذیب الأحکام در سال ۱۳۷۸ قمری، یعنی در ۳۵ سال پیش توسط محقق دانشمند مرحوم سید حسن موسوی خراسان به رشته تحریر در آمده است. در این مقدمه بیش از ۴۰ صفحه به شرح حال شیخ مفید اختصاص داده شده که حقیقتاً در ۳۵ سال پیش بهترین شرح حال برای شیخ مفید در بین متاخرین به حساب می‌آید. ولی از آنجایی که مصادر این مقدمه، کتابهای مغلوطی بوده است (مثل معالم العلماء) اشتباهات آن کتب به این مقدمه تهذیب نیز راه پیدا کرده است که به بعضی از آنها اشاره می‌کنیم.

۱- در مقدمه تهذیب (ص ۲۲) آمده: «أصول الفقه أدرجه بتمامه تلمیذه الكراچکی فی كتابه كنز الفوائد» و حال آنکه تمام آن کتاب در كنز الفوائد نیامده است و اختصار آن است و خود مرحوم کراچکی به آن اشاره کرده است. بنگرید: در ابتدا می‌گوید: «مختصر التذکره بأصول الفقه استخرجه من كتاب شيخنا المفيد...» كنز الفوائد (۲/۱۵)، و در پایان می‌گوید: «و قد اثبت لك - ايدك الله - جمل ما سألت في إثباته، و أوردته مجرداً من حججه و دلالته، ليكون تذكرة لك بالمعتقد كما ذكرت، و لم أتعذّ فيه مضمون كتاب شيخنا المفيد رحمه الله حسبما طلبت». كنز الفوائد (۲/۳۰).

۲- آمده است: الاشراف في أهل البيت که «الاشراق في نعت أهل البيت» صحیح است.

۳- در ص ۲۴ آمده: «۴۵- جوابات الحاجب أبي السليث الأواني و يعرف بجوابات المسائل العكبرية، ۴۶- جوابات الاحدى والخمسين مسألة أيضاً سأل عنها الحاجب المذكور» و حال آنکه اینها دو کتاب نیستند، بلکه یک کتاب است و کتاب «جوابات الاحدى والخمسين» و «المسائل الحجابية» و «السمائل العكبرية» نامهای یک کتاب است و نه دو کتاب.

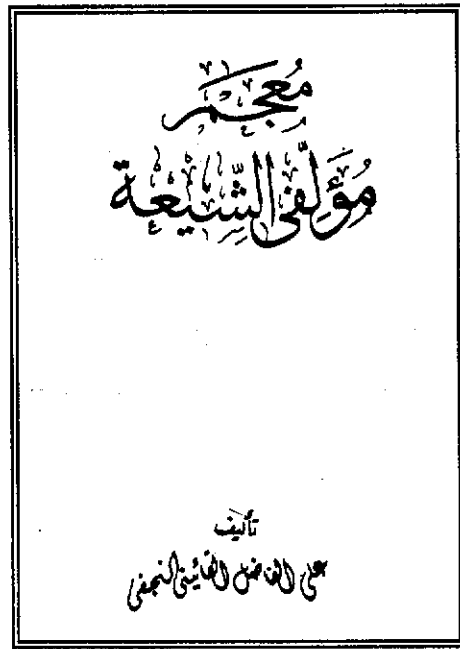
۴- آمده است: جوابات البرقعی فی فروع الفقه، که «جوابات الترقمی فی فروع الفقه» صحیح است.

لا تحسبن...»

۱۳- در بحار (۸۰ یا ۸۳/۱۵۴) آمده: «و قد اکثر الشيخ الأجل السعيد المفيد قدس الله روحه في كتابه المسمى بالفعل لا تفعل، من التشنيع على العامة في رواياتهم...» و حال آنکه شیخ مفید کتابی به نام «افعل لا تفعل» ندارد و از آن جایی که اسم مؤمن طاق محمد بوده است و نام جدش نعمان بوده، نسّاخ یا مصححین خیال کرده اند که مراد شیخ مفید است، و حال آنکه کتاب «افعل لا تفعل» از «ابو جعفر محمد بن علی بن النعمان... الملقب بمؤمن الطاق» است. بنگرید به ذریعه (۲/۲۶۱). بنابراین عبارت بحار باید چنین باشد: «و قد اکثر الشيخ الأجل السعيد المؤمن [الطاق] قدس الله روحه في كتابه المسمى بالفعل لا تفعل».

۱۴- در اجازات بحار (۱۰۷ یا ۱۱۰/۱۹۷)، ضمن اجازه‌ای که شیخ حرّ عاملی (صاحب وسائل) به فاضل مشهدی داده، آمده است: «واجزت له ان يروى عني جميع مؤلفات الشيخ المفيد من الارشاد... والأركان والأيضاح... والرد على الجاحظ... والنقض على المعتزلة... مناسك الحاج، الجمل في الفرائض و كشف الالباس و كشف السرائر و لمح البرهان... الفرائض و مسائل الخلاف... و رسالة التقليد و الانتصار و اعجاز القران و... اختلاف الأخبار و الجوابات... و النقض على ابن الجنيد في الاجتهاد و الرد على اصحاب الحلاج و غير ذلك من الكتب و الرسائل و المسائل با لسند السابق عن الشيخ

۸- در ص ۲۶ آمده: «رسائله في الفقه الى ولده و لم يتمها ذكرها ابن شهر آشوب»، که «رسالة في الفقه إلى ولده لم يتمها» صحیحتر است و به همین صورت صحیحتر شیخ طوسی در فهرست (ص ۱۵۸) نقل کرده است. بنابراین غیر از ابن شهر آشوب شیخ طوسی هم آن را نقل کرده است.

۹- آمده است: «الرسالة الغربية»، که صحیح آن «الرسالة العزبة» است.

۱۰- در ص ۲۷ آمده: «العیون والمحاسن توجد نسخة منه في المكتبة الرضوية و غيرها». حال آنکه کتاب «العیون والمحاسن» شیخ مفید در دست نیست، و در مکتبه رضویه و دیگر کتابخانه ها «الفصول المختارة من العیون والمحاسن» سید مرتضی وجود دارد، نه عیون و محاسن شیخ مفید.

۱۰- در ص ۲۸ آمده: «المبین في الامامة، ذكره الشيخ باسم المنیر». همان طور که گذشت، به خاطر اشتباه در معالم العلماء چاپ اقبال و نجف، در اینجا هم کتاب «المنیر في الامامة» به اشتباه «المبین في الامامة» ثبت شده است. بحث مفصل آن در نقد کتاب معالم العلماء می آید.

۱۱- در ص ۲۸ آمده: «المجالس المحفوظة في فنون الكلام، والظاهر ان ما في كشف الحجب [ص ۴۸۶] اشتباه و هم، حيث اعتقد اتحاد المجالس مع العیون والمحاسن الذي انتخب منه السيد المرتضی الفصول المختارة». حال آنکه در كشف الحجب (ص ۴۸۶) معتقد به اتحاد کتاب المجالس با العیون والمحاسن نیست، بلکه عبارتش این است که فصول المختارة سید المرتضی منتخبی از کتاب مجالس و العیون والمحاسن است. بنگرید: «المجالس المحفوظة في فنون الكلام للشيخ المفید ... و هو مع کتاب العیون والمحاسن اصل لکتاب الفصول الذي انتخبه السيد المرتضی رحمه الله».

۱۲- در ص ۲۸ آمده: «المسألة الكافية في إبطال توبة الخاطئة و قد طبع». حال آنکه این نیز اشتباه است و این کتاب هنوز چاپ نشده است، و در این زمان جزء کتب مفقود شده شیخ مفید به حساب می آید؛ چه رسد به اینکه به چاپ رسیده باشد. عبارت «قد طبع»، افزوده چاپی است.

۱۳- آمده است: «المسائل العشرة» که «المسائل العشر» صحیح است.

۱۴- در ص ۳۰ آمده: «النقض على الجاحظ في فضيلة

۵- در ص ۲۵ آمده: «جوابات المسائل النیشابورية احوال إليها في بعض رسائله، و هي مسائل فقهية في النکاح والميراث و غیر هما». و حال آنکه ویژگیهایی که برای این کتاب ذکر کرده است برای کتاب العویص في الاحکام (في الفقه) است. و از آنجا که در ابتدای کتاب العویص آمده: «... ان اثبت لك ما كنت سمعته مني في مذاكرة اخينا الوارد من نيسابور بالمسائل المنسوبة إلى ...»، جمله «اخينا الوارد من نيسابور» باعث اشتباه بزرگانی مانند علامه تهرانی در ذریعة (۵/ ۲۴۰ و ۱۵/ ۳۶۲) و دیگران، از جمله در همین مقدمه تهذیب شده است، در صورتی که اینها دو کتابند و نه یک کتاب. کما اینکه در رجال نجاشی (ص ۴۰۰) به دو عنوان آمده است. و نیز در مسائل السروية (ص ۲۲۳)، عده رسائل مفید) آمده است: «و قد اجبت عن كثير من الاخبار المختلفة في مسائل ورد علي بعضها من نيسابور ...» و حال آنکه در کتاب عویص بحث اختلاف اخبار مطرح نشده است، بلکه فروع مشکل فقهی است.

۶- در ص ۲۵ آمده: «ردّ العدد الشرعية» که اشتباه معالم العلماء به اینجا راه پیدا کرده است. زیرا در معالم العلماء (چاپ اقبال، ص ۱۰۱) یک سطر از آن سقط شده است و نام دو کتاب در هم ادغام شده است و این جمله «ردّ العدد الشرعية» درست شده است که باید به این نحو باشد: «ردّ العدد، ...، التواريخ الشرعية»

۷- در ص ۲۶ آمده: «الرد على العقیقی في الشوری» که «الرد

احتمال الاتحاد في المسمى مع اختلاف الاسم، وهي: «...» مقدمة المقنعة، ص ۱۵. ناگفته نماند که تنها اشکال سیزدهم به جهت ساقط شدن «ة» از نام کتاب «المسائل العشرة»، نام کتاب صحیح ضبط شده است: «المسائل العشر» که این نیز از روی بصیرت نبوده است، بلکه سقط چاپی نام کتاب را صحیح کرده است!

۷- معالم العلماء

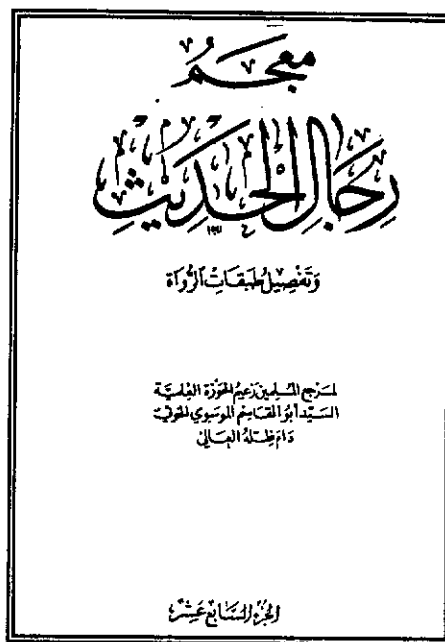
کتاب معالم العلماء از ابن شهر آشوب، دو چاپ دارد که یکی معروف به چاپ اقبال است و دیگری به چاپ نجف. در ابتدا به چاپ اقبال که پر غلط تر از چاپ نجف است می پردازیم.

الف: معالم العلماء، چاپ اقبال:

۱- در معالم العلماء (ص ۱۰۱) آمده: «المبین فی الامامة» و حال آنکه صحیح آن «المنیر فی الامامة» است. اولاً در فهرست شیخ (ص ۱۵۸) به عنوان «المنیر» آمده است، ثانیاً در نسخه خطی معالم العلماء که در قرن یازدهم از روی نسخه ابن طاووس (م ۶۶۴) نوشته شده، نام صحیح کتاب «المنیر فی الامامة» ضبط شده است. و نیز نسخه ای که در کتابخانه حضرت آیت الله مرعشی نجفی در مجموعه ۳۱۱۲/۵ موجود است، صحیح ثبت شده است. این اشتباه به مقدمه های کتاب تهذیب الاحکام (ص ۲۸) و المقنعه (ص ۱۸) و الامالی (ص ۲۰) راه پیدا کرده است.

۲- در معالم العلماء (ص ۱۰۱) آمده: «رد العدد الشرعیة». ابتدا تصور می شود که نام کتاب جدیدی از شیخ مفید است، ولی با کمی دقت متوجه می شویم که یک سطر از معالم العلماء چاپ اقبال ساقط شده و دو کتاب مفید دزهم مخلوط شده و به عنوان «رد العدد الشرعیة» ثبت شده است. بنگرید: «رد العدد، اقسام المولی، جواب ابی جعفر الخراسانی، المسائل المتثورة نحو من مائة مسألة، التواریخ الشرعیة» (معالم العلماء ص ۱۱۳ چاپ نجف)، که کلمه اول با کلمه آخر درهم ادغام شده و به عنوان «رد العدد الشرعیة» آمده است. این اشتباه به مقدمه های کتاب تهذیب الاحکام (ص ۷) و مقنعه (ص ۱۷) و مقدمه امالی (ص ۱۷) راه پیدا کرده است.

۳- در ص ۱۰۲ آمده: «الاشراف فی اهل البيت عليهم السلام» که صحیح آن «الاشراق فی نعت...» است. این اشتباه به

المعتزلة» که یا باید «النقض علی الجاحظ فضیلة المعتزلة»، بدون «فی» و یک کتاب به حساب آید، و یا اینکه باید به این صورت باشد: «النقض علی الجاحظ، [نقض] فضیلة المعتزلة» که دو کتاب به حساب می آید. بنابراین کلمه «فی» زائد است. رجوع شود به رجال نجاشی، ص ۴۰۲.

۵- الامالی (مقدمه)

کلیه اشتباهاتی که درباره مقدمه تهذیب الاحکام ذکر کردیم، عیناً به مقدمه کتاب امالی شیخ مفید راه پیدا کرده است. زیرا نام تألیفات شیخ مفید از مقدمه تهذیب الاحکام گرفته شده است. بنگرید: «نقلنا ذکر تألیفه من مقدمه التهذیب ص ۲۲ إلى ۱۳۰ [که صفحه ۳۰ صحیح است] بقلم الحجة العلامة السيد حسن الموسوی الخراسانی». مقدمه امالی شیخ مفید، ص ۲۴.

۶- المقنعة (مقدمه)

همچنین کلیه اشتباهاتی که درباره مقدمه تهذیب الاحکام گذشت، به مقدمه کتاب المقنعة شیخ مفید نیز سرایت کرده است. زیرا ذکر تألیفات مفید از مقدمه تهذیب گرفته شده است بنگرید: «و قد نص الطوسي علی أن للمفید قریباً من مائتی مصنف کباراً و صفاراً و قد استدرک ذلك المرحوم العلامة السيد حسن الخراسان فی مقدمه التهذیب، فبلح بالعدد إلى قریب المائین، و بالضبط ۱۹۴ کتاباً و رسالة، ولیکن بما فی بعضها من

مقدّمی بر
فتاویٰ
کلیات کتابشاهی

تألیف
سید مرتضیٰ نجفی
ترتیب
مؤسسه کربلا

- ۸- فهرست کتابخانه آیه الله مرعشی
- ۱- در فهرست کتابخانه (۹۷/۱) رساله بیست و دوم از مجموعه شماره ۷۸ به پیروی از یادداشت روی برگ اول مجموعه و نیز برگ اول رساله «اجوبة المسائل العکبرية» ذکر شده و حال آنکه «اجوبة المسائل السروية» است.
- ۲- در فهرست کتابخانه (۱۷/۲۰) رساله نهم از مجموعه شماره ۷۶۱۵ «اجوبة المسائل العشر» معرفی شده است و حال آنکه «اجوبة المسائل السروية» است. و نیز در فهرست راهنما (۳۵۴/۲) اجوبة المسائل العشر (که منظور همین نسخه بوده است) عنوانی مستقل و جدا از «المسائل السروية» دانسته شده است. همچنین در فهرست کتابخانه (۱۷/۲) آخرین پرسش و پاسخ «اجوبة المسائل السروية»، بدون هیچ دلیل و نشانه ای در نسخه، رساله ای جداگانه با عنوان «المخلّدون في النار» پنداشته شده و به سید مرتضی - قدس سره - نسبت داده شده است.
- ۳- در فهرست کتابخانه (۱۰۳/۱۱) رساله سوم از مجموعه شماره ۴۰۸۷ رساله مستقلی از شیخ مفید پنداشته شده و فهرستنگار عنوان «انکاح امیر المؤمنین ابته من عمر» بر آن نهاده است. و حال آنکه بخشی از آن سؤال و جواب دهم از «اجوبة المسائل السروية» است، و فصل اضافی در آخر، بخشی از کتاب «استغاثة» (ص ۱۰۷ به بعد) تألیف ابوالقاسم کوفی است که ضمیمه آن شده است و در فهرست راهنما ج ۱/۱۱۱ و ج ۲/۳۵۴ این اشتباه نیز تکرار شده است.
- ۴- در فهرست کتابخانه (۲۸۲/۲) مجموعه به شماره ۶۸۷ را، مجموع آن را «الفصول المختارة» پنداشته و حال اینکه این مجموعه شامل «الفصول المختارة» و «میراث النبی (ص)» و بخشی از «الافصاح» است. در نتیجه آنچه را به عنوان انجام «الفصول المختارة» ذکر کرده، هیچ ربطی به آن کتاب ندارد. در مجموعه شماره ۶۸۷ علاوه بر سه کتاب فوق، مطالبی در ۱۵ برگ درباره احداث عثمان و خروج عائشة آمده که بدرستی شناخته نشد.
- ۵- در فهرست کتابخانه (۱۹۵/۱۱) کتاب دوم از مجموعه شماره ۴۱۸۶ «الافصاح» است. ولی فهرستنگار محترم، تمام آن مجموعه را «الفصول المختارة» پنداشته اند، و حداقل به نسخه چاپی «الفصول المختارة» هم مراجعه نکرده اند تا ببینند با آن مطابق است یا نه. در نتیجه بنیاد بعثت که اخیراً «افصاح» را

- مقدمه های کتاب تهذیب الاحکام (ص ۲۲) و المقنعة (ص ۱۵) و الامالی (ص ۱۳) راه پیدا کرده است.
- ۴- در ص ۱۰۱ آمده: «رسالته في الفقه إلى ولده و لم يتمها» که اگر به این نحو باشد صحیحتر است: «رسالة في الفقه إلى ولده لم يتمها». کما اینکه در نسخه خطی قدیمی از معالم العلماء و در فهرست شیخ طوسی (ص ۱۵۸) چنین آمده است.
- ۵- در ص ۱۰۱ آمده «رسالة المقنعة» که صحیح آن «الرسالة المقنعة» است. زیرا اینها صفت و موصوف هستند، نه مضاف و مضاف الیه. همچنین در رجال نجاشی (ص ۳۹۹)، چاپ مصحح آمده است: «الرسالة المقنعة»
- ب: معالم العلماء، چاپ نجف:
- اشتباهاتی که در چاپ اقبال ذکر شد، در چاپ نجف نیز وجود دارد، و تنها اشتباه بند دوم که یک سطر از چاپ اقبال ساقط شده بود در معالم العلماء چاپ نجف (ص ۱۴-۱۳) موجود است. و نیز «الاشراق» صحیح ثبت شده است: و تنها در معالم العلماء چاپ نجف (ص ۱۱۴) آمده: «الإعلام مما [بما] اجتمعت علیه الإمامية» است. و نیز در این چاپ معالم العلماء، ص ۱۱۳ در متن آمده: «النقض على ابن عباد في الامامة» و در پاورقی به تبع چاپ اقبال نوشته شده: «و في الاصل على بن علي عباد» صحیح آن: «في الاصل على علي بن عباد» است.

شیخ مفید در کتابخانه آیت الله مرعشی نجفی که توسط فاضل دانشمند جناب حجت الاسلام والمسلمین آقای رضا مختاری تالیف شده است.)

این نقد فهرست نسخ خطی کتابخانه حضرت آیت الله مرعشی نجفی، تماماً از کتاب یاد شده اخذ شده و نقد بیست جلد فهرست کتابخانه مرعشی در ارتباط با کتب شیخ مفید باید به حساب ایشان منظور شود.

۹- اعیان الشیعة

در اعیان الشیعه (۹/۴۲۳) آمده: «۱۵- النقض علی ابي عبدالله البصري، ۱۶- کتاب في المتعة» و حال آنکه اینها نام یک کتاب، به نام «النقض علی ابي عبدالله البصري کتابه في المتعة» است.

نیز در کتاب اعیان الشیعة (۹/۴۲۴-۴۲۳) در ارتباط با کتب شیخ مفید اشتباهات چاپ و غیر چاپی بسیاری رخ داده است که در اینجا به طور اختصار ذکر می شود:

۱- الذخر فیها، که «الموجز فیها» صحیح است؛ یعنی الموجز فی المتعة.

۲- کشف الالباس، که «کشف الالباس» صحیح است.

۳- ملح البرهان، که «الملح البرهان» صحیح است.

۴- جوابات علی بن نصر العبد جانی، (یا الفندجانی) است.

۵- جوابات العارفين في الغيبة، که «جوابات الفارقيين في الغيبة» است.

۶- جوابات الفيلسوف في الاشرار، که «جوابات الفيلسوف في الاتحاد» است.

۷- جوابات البرقعی في فروع الفقه، که «جوابات الترقی في فروع الفقه» است.

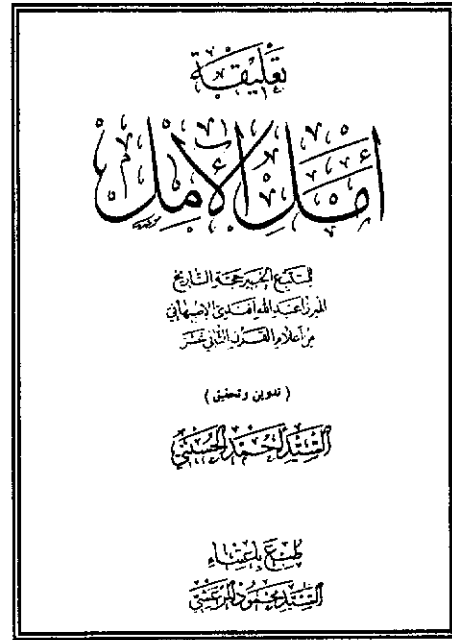
۸- جوابات بني عرفل، که «جوابات بني عرفل» است.

۹- نقض کتاب الامم في الامامة، که «نقض کتاب الاصل في» است.

۱۰- الکلام في الخبر المختلف بغير اثر، که «الکلام في الخبر المختلف بغير اثر» است.

۱۱- الرد علی النسفي في الشوری، که «الرد علی العتقی في الشوری» است.

۱۲- جوابات ابي الحسن الحصني، که «جوابات ابي الحسن

تصحیح کرده، از وجود این دو نسخه (شماره ۳/۶۸۷، و ۲/۴۱۸۶) بی خبر مانده و کتاب را بر اساس نسخه های نه چندان با ارزش تصحیح کرده است.

۶- در فهرست کتابخانه (۱/۲۶۸) رساله یازدهم از مجموعه شماره ۲۴۳ به اشتباه رساله «خبر ماریة القبطیة» را «النص علی علی علیه السلام» معرفی کرده است.

۷- در فهرست کتابخانه (۱/۲۸۵) رساله هفدهم از مجموعه شماره ۲۵۵ که کتاب «الفصول العشرة في الغيبة» است، ضمن مجموعه یاد نشده است، با اینکه در خود نسخه به این مطلب، با این عبارت تنبیه داده شده است: «هذه السطور المندرجة في هذه الصفحة آخر رسالة في باب الغيبة للشيخ الاجل المفيد...»

۸- در فهرست کتابخانه (۱/۲۸۱) کتاب «الرد علی من حدّ المهر» را با این عنوان «... ما تراضی علیه الناس» ذکر کرده اند که اشتباه، و صحیح آن «... ما تراضی علیه الناس» است.

۹- در فهرست کتابخانه (۲/۱۱۹ و ص ۲۷۹؛ ج ۳/۲۹۸؛ ج ۷/۲۱۸؛ ج ۱۳/۱۶۱؛ ج ۱۵/۱۸۵؛ ج ۱۷/۲۰۶) کتاب «النکت الاعتقادیة» از آثار شیخ مفید دانسته شده است، ولی شواهد و مؤیداتی نشان می دهد که رساله النکت الاعتقادیة- که چندین نسخه آن در کتابخانه آیت الله مرعشی موجود است و توسط مرحوم شهرستانی هم به چاپ رسیده- تالیف شیخ مفید نیست (در این موضوع رجوع شود به خاتمه کتاب «فهرست آثار

۲۶- المنبر في الإمامة، كه «المنبر في الإمامة» است.

۲۷- الانتصار، كه «الانتصار» است.

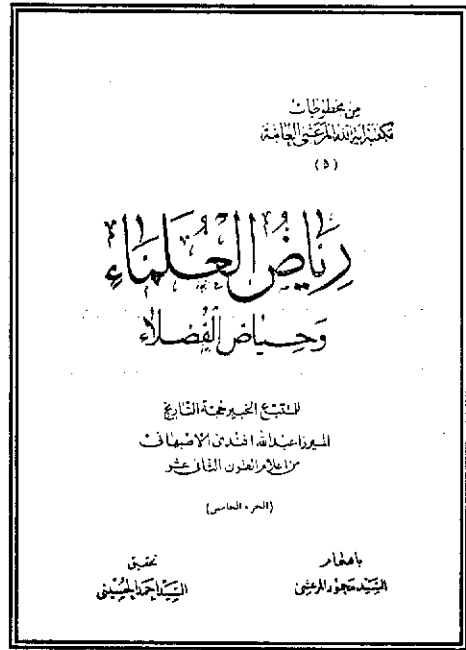
۲۸- المسائل المنشورة نحو من مائة مسألة، كه «المسائل المنثورة نحو من مائة مسألة» است.

تقريباً نیمی از اشتباهات فوق از رجال نجاشی طبع قدیم به این کتاب سرایت کرده است، كما اینکه نام صحیح کتابهای یاد شده از رجال نجاشی (ص ۴۰۲-۳۹۹) گرفته شده است.

۱۰- كشف الحجب والأستار

کتاب كشف الحجب والأستار کتوری، از نظر زمانی مقدم تر از کتابهای ذریعة و مرآت الکتب است، و تألیف این کتاب پیشگامی بود برای کتابهای بعدی، لذا اگر چند لغزش در آن دیده می شود، امر طبیعی و عادی است.

۱- در كشف الحجب (ص ۵۱۹) آمده: «المسألة الموضحة في اسباب إنكاح أمير المؤمنين ابنته، للشيخ المفيد ... اجاب فيها عن انكاح أمير المؤمنين عليه السلام ابنته ام كلثوم من عمر، أولها المسائل السرية [السروية] الواردة من الشريف السيد الفضل بسارية ... أولها مسألة: ما قوله ادم الله علاوه في تزويج النبي ابنتيه زينب و رقية من عثمان بن عفان» همان طور كه ملاحظه می شود، كتاب «المسألة الموضحة في اسباب أنكاح أمير المؤمنين ابنته من عمر» با كتاب «المسائل السروية» یکی پنداشته شده است. از آن جایی كه مسأله دهم از كتاب مسائل السروية درباره «انكاح أمير المؤمنين ابنته من عمر و بحث تزويج النبي ابنتيه من عثمان» است، تصور شده كه این كتاب «المسألة الموضحة في اسباب ...» همان كتاب المسائل السروية است. صاحب مرآة الکتب متوجه این اشتباه شده و فرموده است: «المسألة الموضحة عن اسباب نكاح أمير المؤمنين عليه السلام ... و زاد المولوى [يعنى صاحب كشف الحجب] ... أولها المسائل السروية الواردة عن الشريف ... أقول [يعنى صاحب مرآة الکتب] ما ذكره من موضوع الرسالة غير ما نقله من اول المسألة، إلا أن تكون المسألة شاملة لكلتا المسألتين، فكان الاحسن حينئذ الجمع بينهما، و لا يخفى ان هاتين المسألتين داخلتان في المسائل السروية، كما تقدم ذكرها و لعل السائل سألها مرتين، و يظهر من ذكر العلامة المجلسي [بحار الأنوار ۱/۷] مسألة تزويج أمير المؤمنين عليه السلام من عمر قبلاً لما ذكره من المسائل السروية يفيد كونها مسألة اخرى

- الحصيني» است.
- ۱۳- جوابات المسترقين في فروع الدين، كه «جوابات الشرفيين في فروع الدين» است.
- ۱۴- الرد على العيني في الحكاية والمحكي، كه «الرد على القتيبي في الحكاية والمحكي» است.
- ۱۵- المسألة الحنبلية، كه «المسألة الحنبلية» است.
- ۱۶- الرد على الشعبي، كه «الرد الشعبي» است.
- ۱۷- جوابات اهل الموصل ... ، كه «جوابات اهل الموصل ...» است.
- ۱۸- جوابات ابن واقدی، كه «جوابات ابن واقد السني» است.
- ۱۹- الرد على أبي الرشد في الإمامة، كه «الرد على ابن رشيد في الإمامة» است.
- ۲۰- العهد في الإمامة، كه «العهد في الإمامة» است.
- ۲۱- المسائل الغرية، كه «المسائل الغرية» است.
- ۲۲- المسائل الواردة ... على ... عبدالله الفارسي، كه «المسائل الواردة ... على ... عبدالرحمن الفارسي» است.
- ۲۳- عمدة مختصرة على المعتزلة، كه «عمد مختصرة على المعتزلة» است.
- ۲۴- كتاب العمة في الإمامة، كه «كتاب العمد في الإمامة» است.
- ۲۵- الرسالة العربية، كه «الرسالة العربية» است.

الحنبلية» صحيح است . رجوع شود به رجال نجاشي ، ص ۴۰۱ و الذريعة ۲۰/۳۸۵ .

۶- در ص ۱۶۴ آمده : «جوابات الربيعي في فروع الفقه» که «جوابات الترقفي في فروع الفقه» صحيح است .

۷- در ص ۳۲۳ آمده : «شرح اعلام القياس» و حال اینکه شيخ مفيد چنین کتابی ندارد ، و ثانياً معنا ندارد ، و شايد مرادشان «شرح كتاب الإعلام» باشد که در رجال نجاشی (ص ۴۰۲) آمده است .

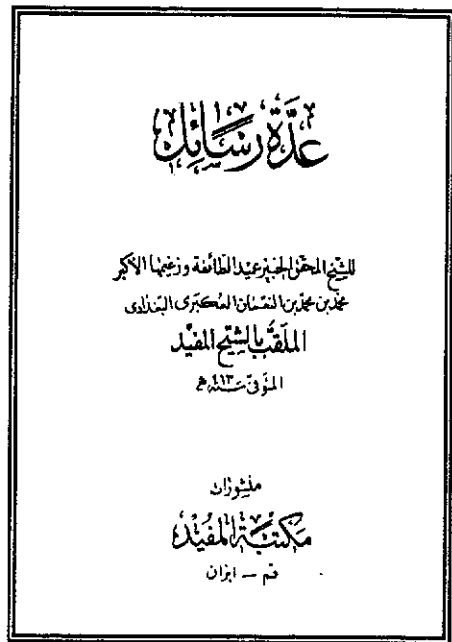
۱۱- اوائل المقالات (مقدمه)

در مقدمه با ارزش و پر بار کتاب اوائل المقالات شيخ مفيد که توسط مرحوم شيخ الاسلام زنجانی نوشته شده ، چندین سهو القلم رخ داده که به آنها اشاره می شود .

۱- در مقدمه اوائل المقالات (ص ۳۳-۳۲) آمده : «... ولكن نذكر منها اسامي جملة من مصنفاته مما لم يذكره النجاشي والشيخ و من تبعهما في كتبهم و هي : ... ۴- المسائل العكبرية التي سالها عنه الحاجب أبو الليث بن سراج و هي إحدى و خمسون مسألة كلامية تستفاد ...» .

حال آنکه مرحوم افندی در کتاب رياض العماء (۱/۱۲۰) از کتاب «دفع المناوأة عن التفضيل و المساواة» سيد حسين مجتهد کرکي سبط محقق کرکي مطلبی نقل می کند که ما بين شيخ مفيد و حاجب بن الليث مراسله و جواب و سؤال رد و بدل می شده است . بنگرید : «الحاجب بن الليث بن السراج ، فاضل عالم متکلم فقيه جليل ، معاصر للسيد المرتضى ، كان له و للسيد المرتضى مراسلة إلى الشيخ المفيد في بعض المسائل على ما يظهر من كتاب دفع المناوأة عن التفضيل و المساواة للأمر السيد حسين المجتهد العاملي ، و لعله مذكور باسمه في كتب الرجال ، فلاحظ» . بنابراین به اجوبة مسائل حاجبية (العكبرية) در كتب قدما نیز اشاره شده است . رجوع شود به پاورقی اوائل المقالات ، ص ۳۳ و از همه مهمتر ، خود نجاشی از مسائل حاجبيه به عنوان «كتاب جوابات أبي الليث الأواني» یاد کرده است . (رجال نجاشی ص ۴۰۰)

۲- در مقدمه اوائل المقالات (ص ۳۴) آمده : «كتاب الافصاح في الامامة ، سقط اسم هذا الكتاب عن نسخة فهرست النجاشي المطبوعة مع ان الشيخ ذكره في الفهرست و كذا ...» . آری در رجال نجاشی طبع قدیم اسم این کتاب ساقط شده است

غير ما في ضمن المسائل السروية . و يحتمل كون الرسالة التي ذكرها المولوي هي المسألة الموضحة في تزويج عثمان للشيخ المفيد ايضاً و وقع سهو للمولوي ، والله اعلم» . مرآت الكتب ۴/۶۴ در اين موضوع رجوع شود به رجال نجاشی (ص ۴۰۰ و ۴۰۱) عده رسائل مفيد (ص ۲۲۶) ، الذريعة (۵/۲۲۲ و ۲۰/۳۹۶) .

۲- در كشف الحجب (ص ۵۰۲) آمده : «المزار للشيخ المفيد ... ذكر فيه زيارات النبي صلى الله عليه وآله و الأئمة : عليهم السلام اوله : يا من جعل الحضور في مشاهد اصفياته ذريعة الى الفوز بدرجات احبائه» اين اوصافي که برای مزار شيخ مفيد ذکر شده ، اشتباه است ، و برای کتاب مزار شهيد اول است و به اشتباه به شيخ مفيد نسبت داده شده . و به جهت اشتباه اين کتاب ، در ديگر كتب فهرست نسخ خطي و بالخصوص در كتاب الذريعة ، اين اشتباه راه پیدا کرده است که منشأ تمام کتابها ، همین کتاب كشف الحجب بوده است .

۳- در كشف الحجب (ص ۵۰۸) آمد : «المسائل الروية للشيخ المفيد» که به احتمال قوی مراد بايد «المسائل السروية» باشد . زیرا اولاً «المسائل الروية» معنا ندارد و ثانياً کسی چنین کتابی را به مفيد نسبت نداده است .

۴- در ص ۵۰۹ آمده : «المسائل العشرة» که «المسائل العشر» صحيح است .

۵- در ص ۵۱۶ آمده : «المسألة الحنبلية» که «المسألة

۱۲- مرآت الكتب

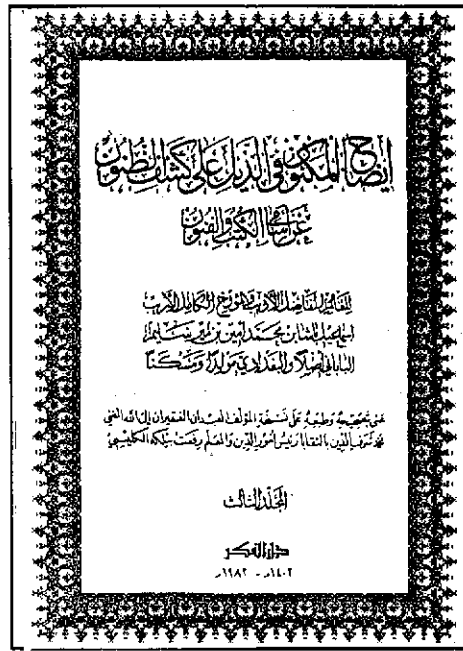
۱- در مرآة الكتب (۵۷/۴) آمده: «المسائل العکبرية للشيخ المفيد وهي داخلة في فهرست البحار [بحار الانوار ۱/۷] وهي غير المسائل الاحدى والخمسين للمفيد ايضاً كما يظهر من ذكره [العلامة المجلسي] لهما في جملة مؤلفاته إلا ان عندى نسختان من الاحدى والخمسين و أول كليهما هكذا: المسائل الواردة من الحاجب ابى الليث ابن سراج رضى الله عنه يعرف بالمسائل العکبرية املاء الشيخ المفيد الخ و اول الرسالة الحمد لله ... و اول المسائل ما قوله ادام الله ... الخ و يمكن ان يكون السائل لكلا السؤالين رجلاً واحداً و تسمى كل منهما بالعکبرية إلا انه اشتهر احديهما با لا حدى و الخمسين والاخرى بالعکبرية».

همان طور که ملاحظه می شود، اشتباه بحار الانوار به این کتاب نیز راه پیدا کرده است، و لكن صاحب مرآة الكتب متوجه مساله بوده که اينها دو کتاب نيستند، و لكن در آخر كلامشان (و يمكن ان يكون السائل ...) خواسته است كلام مجلسي را توجيه بکند که شايد اينها دو کتاب باشند. ولى مسلم است که «المسائل العکبرية» با «المسائل الاحدى والخمسين» دو نام برای یک کتاب هستند، نه اینکه دو کتاب مستقل باشند.

۲- در مرآة الكتب (۵۴/۴) همين مسأله به عنوان: «المسائل الاحدى والخمسين للشيخ المفيد ... إلا ان عندى نسختان من هذه المسائل قد كتب اولهما قبل ... المسائل الواردة من الحاجب ابى الليث بن سراج رضى الله عنه يعرف بالمسائل العکبرية املاء الشيخ المفيد الخ، و لعله تصرف من بعض النساخ والله اعلم» که بايد گفت عبارت ناسخ، صحيح است و تصرفي نشده و المسائل العکبرية همان المسائل الاحدى و الخمسين است.

۲- مرآة الكتب (۵۸/۴) آمده: «المسائل المنثورة نحو مائة مسألة للمفيد» که صحيح «المسائل المنثورة نحو مائة مسألة» است.

۳- در مرآة الكتب (۶۱/۴) آمده: «المسألة الجبلية بالجيم و البناء الموحدة للشيخ المفيد ... و في بعض النسخ الحنبلية بدل الجبلية و لعله تصحيف». بايد گفت هر دو تصحيف، و صحيح آن «المسألة الجبلية» است. رجوع شود به رجال نجاشي، ص ۴۰۱.

ولى در رجال نجاشي که چاپ مصحح شده، نام این کتاب آمده است، (رجال نجاشي، ص ۳۹۹).

۳- در مقدمه اوائل (ص ۳۴) آمده: «کتاب الوعد والوعيد ذکر في آخر المسائل السروية اسمه فقال ما لفظه: و قد امليت في هذا المعنى كتاباً سميته الوعد والوعيد و تصریحه باسمه يشعر بانه غير كتابه الموضح التی ذکره النجاشي و غير مختصر له في الرد على المعتزلة في هذا الباب». از آنجا که در نسخه المسائل السروية که در عده رسائل مفيد چاپ شده، نام این کتاب اشتباه ثبت شده، اينجا نیز اشتباه رخ داده است زیرا در اکثر نسخه های المسائل السروية نام این کتاب چنين آمده: «الموضح في الوعد والوعيد». بنا بر این نام این کتاب، با نامی که در رجال نجاشي (ص ۳۹۹) آمده یکی است. آری، کتاب الموضح في الوعد والوعيد غير از کتاب «عم مختصرة على المعتزلة في الوعد» است. (رجال نجاشي، ص ۴۰۲ و ۳۹۹).

۴- در اوائل (ص ۳۴) آمده: «کتاب الباهر في المعجزات اشار إلى اسمه في بعض رسائله والموجود في فهرست النجاشي کتاب الزاهر في المعجزات؛ و لعله غيره» که بايد گفت اينها یک کتابند به دو نام، نه اینکه دو کتاب باشند.

۵- در اوائل (ص ۳۳-۳۲) آمده: «نذكر منها اسامى جملة من مصنفاته مما لم يذكره النجاشي والشيخ و من تبعهما في كتبهم ... ۳- المسائل السروية ...» حال آنکه ابن شهر آشوب در معالم العلماء (ص ۱۱۳) از این کتاب یاد کرده است.

است.

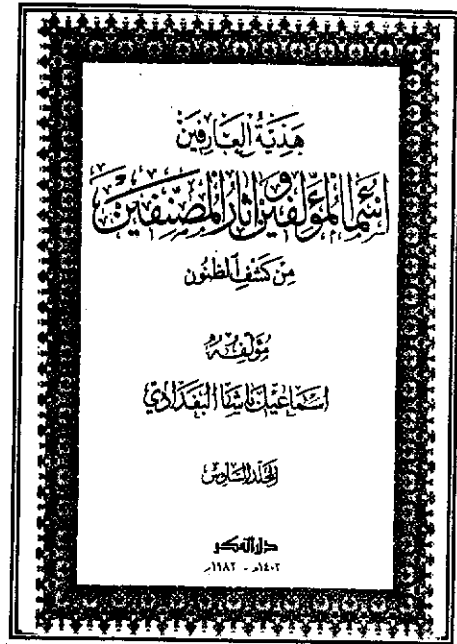
در رجال نجاشی چاپ قدیم چندین کتاب از کتب شیخ مفید سقط شده است، و موارد بسیاری غلط و اشتباه در ضبط اسامی کتب شیخ مفید دارا است که در نقد اعیان الشیعه و معجم رجال الحدیث و ... به بعضی از آنان اشاره شده است که به جهت تکرار از ذکر موارد خودداری می شود.

۱۴- معجم مؤلفی الشیعة

در مقدمه کتاب معجم مؤلفی الشیعه (ص ۴) آمده: «والحقیقة التي ننبه عليها هي اننا لم نذكر كل ما ذكره المرحوم الطهراني بل ذكرنا ما وجدته وراه، او ذكر مصدره من الفهارس والمكتبات، فنحن نذكر مؤلفات الشیعه الموجودة اليوم خطية كانت او مطبوعة.» همان طور که ملاحظه می شود، بنای مؤلف بر این بوده است که کتابهای موجود اعم از خطی چاپی را در معجم مؤلفی الشیعه ذکر کند. حال آنکه بسیاری از کتابهایی که برای اشخاص ذکر کرده اند، موجود نیست و جزء کتب مفقوده محسوب می شود، و این قاعده نسبت به کتابهای شیخ مفید نیز صادق است. البته ممکن است بعضی از اشتباهاتی که بعداً به آن اشاره می کنیم، منشأ آن ذریعه باشد، ولی مؤلف نمی بایست ذکر می کردند. زیرا ادعای ایشان این است که: «فنحن نذكر مؤلفات الشیعه الموجودة اليوم خطية كانت او مطبوعة.»

برخی از کتابهایی که از شیخ مفید نام برده شده و از آنان نسخه ای در دست نیست، عبارتند از:

- ۱- الانتصار.
- ۲- الايضاح.
- ۳- جوابات المسائل النيشابورية.
- ۴- المسألة الكافية في إبطال توبة الخاطية.
- ۵- العيون والمحاسن.
- ۶- ملح البرهان في عدم نقصان شهر رمضان، که صحیح آن «لمح البرهان ...» است و نسخه ای هنوز از آن رؤیت نشده است.
- ۷- کتاب المتعة.
- ۸- مسألة في خلق الأرواح.
- ۹- مسألة محمد بن الخضر الفارسی.
- ۱۰- المسألة المقنعة في امامة أمير المؤمنين عليه السلام.

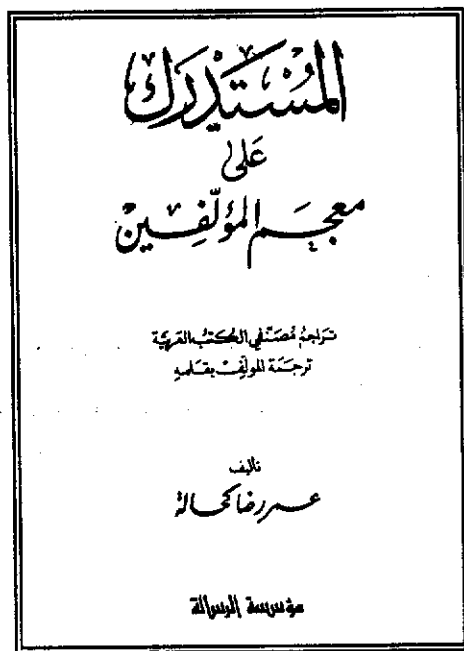
۱۳- رجال نجاشی

رجال نجاشی طبع قدیم در مقایسه با رجال نجاشی که توسط حضرت آیت الله شبیری زنجانی با کوشش بی نظیری تصحیح شده است، قابل قیاس نیست. چرا که طبع قدیم، تعدادی از کتب شیخ مفید را ندارد و یا به اشتباه ضبط شده است و جناب مصحح محترم با بصیرت و خیرویتی که در این فن دارند، تمام آنها را اصلاح کرده اند، و تصحیح این کتاب تنها تصحیح کتاب رجالی و فهرست شیعه است که اعلام و کتب آن صحیح ضبط و ثبت شده است. با وجود این چند اشتباه چاپی در این کتاب رخ داده که متذکر می شویم:

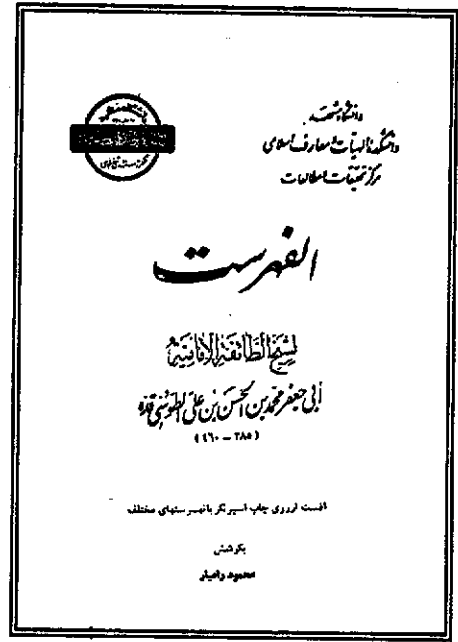
- ۱- المسائل العشرة، که «المسائل العشر» است.
- ۲- المسألة الكافية في إبطال ...، که «المسألة الكافية في إبطال ...» است.
- ۳- مقباس الأنوار في الرد على أهل أخبار، که باید «... علی أهل الأخبار» باشد الأخبار با الف و لام.
- ۳- الكامل في الدين، که «الكامل في [علوم] الدين» است.
- ۴- کتاب جوابات أبي الليث الأوانی الکلام علی الجبائي في المعدوم، که ویرگول از میان دو کتاب سقط شده است.
- ۵- فضيلة المعتزلة، که «[نقض] فضيلة المعتزلة» است، و یا اینکه اسم دو کتاب برای یک کتاب منظور شود؛ به این صورت: «النقض علی الجاحظ فضيلة المعتزلة» که در این صورت، ویرگول میان نام: «النقض علی المعتزله»، فضيلة المعتزلة» زائد

- ۹- الاسالة التويند جانية، ذریعه ۹۳/۲ .
 ۱۰- الاشراف، ذریعه ۱۰۲/۲ .
 ۱۱- اصول الفقه، ذریعه ۲۰۹/۲ .
 ۱۲- اطراف الدلائل في اوائل المسائل، ذریعه ۲۱۶/۲ .
 ۱۳- الاعتقادات، ذریعه ۲۲۶/۲ .
 ۱۴- إعجاز القرآن والكلام في وجوهه، ذریعه ۲۳۲/۲ .
 ۱۵- الإعلام فيما اتفقت الاماميه عليه من الاحكام، ذریعه ۲۳۷/۲ .
 ۱۶- الافتخار، ذریعه ۲۵۶/۲ .
 ۱۷- الافصاح، ذریعه ۲۵۸/۲ .
 ۱۸- الاقتصار، ذریعه ۲۷۰/۲ .
 ۱۹- اقسام المولى، ذریعه ۲۷۲/۲ .
 ۲۰- اقضى الصحابة، ذریعه ۲۷۳/۲ .
 ۲۱- الاقناع، ذریعه ۲۷۵/۲ .
 ۲۲- الامالي، ذریعه ۳۱۵/۲ .
 ۲۳- إمامة أمير المؤمنين عليه السلام من القرآن، ذریعه ۳۴۱/۲ .
 ۲۴- الانتصار، ذریعه ۳۶۰/۲ .
 ۲۵- الانسان والكلام فيه، ذریعه ۳۸۹/۲ .
 ۲۶- اوائل المقالات، ذریعه ۴۷۲/۲ .
 ۲۷- الايضاح، ذریعه ۴۹۰/۲ .
 ۲۸- إيمان أبي طالب، ذریعه ۵۱۳/۲ .
 ۲۹- الباهر من المعجزات، ذریعه ۱۵/۳ .
 ۳۰- البيان في أنواع علوم القرآن، ذریعه ۱۷۲/۳ .
 ۳۱- البيان عن غلط قطرب في القرآن، ذریعه ۱۷۲/۳ .
 ۳۲- بيان وجوه الاحكام، ذریعه ۱۸۴/۳ .
 ۳۳- التذكرة باصول الفقه، ذریعه ۲۵/۴ .
 ۳۴- التشنيعات على أبي حنيفة، ذریعه ۱۹۱/۴ .
 ۳۵- تصحيح اعتقاد الامامية، ذریعه ۱۹۳/۴ .
 ۳۶- تفسير الشيخ المفيد، ذریعه ۳۱۵/۴ .
 ۳۷- تفضيل الأئمة عليهم السلام على الملائكة، ذریعه ۳۵۸/۴ .
 ۳۸- تفضيل أمير المؤمنين عليه السلام على سائر الاصحاب، ذریعه ۳۵۸/۴ .
 ۳۹- تقريب الاحكام، ذریعه ۳۶۵/۴، تقريب اشتباه است، بلکه تقرير الاحكام است.

- ۱۱- مسالة في الاجماع .
 در معجم مؤلفي الشيعة (ص ۳۹۹)، «الفصوص المختارة» آمده که صحیح آن «الفصول المختارة» است .
 در ذیل عنوان «معجم مؤلفي الشيعة» می بایست تمام کتبی را که در ذریعه برای مؤلفی آورده است در ذیل نام فرد آورده می شد، اعم از اینکه موجود باشد یا نباشد، اما چنین چیزی از کتاب معجم مؤلفي الشيعة فوت شده که بزرگترین نقص کتاب بالنسبة با عنوان آن است . ما در اینجا مناسب می دانیم که تمام اسامی کتب شیخ مفید را- و لو اینکه کتابی دو یا چند نام داشته باشد- که در کتاب بی نظیر الذریعه آمده، ذکر کنیم .
 ناگفته نماند که بعضی از آنها جای بحث و گفتگو دارد که به جای خودش محول می شود .
 ۱- إبطال القياس، ذریعه ۷۰/۱ .
 ۲- إجازة الشيخ ... المفيد للشيخ أبي الحسن علي بن محمد الدقاق، ذریعه ۲۴۶/۱ .
 ۳- احكام اهل الجمل، ذریعه ۲۹۵/۱ .
 ۴- احكام النساء، ذریعه ۳۰۲/۱ .
 ۵- الاختصاص، ذریعه ۳۵۸/۱ .
 ۶- الارشاد في معرفة حجج الله على العباد، ذریعه ۵۰۹/۱ .
 ۷- الأركان في دعائم الدين، ذریعه ۵۲۵/۱ .
 ۸- الاستبصار فيما جمعه الشافعي من الاخبار، ذریعه ۱۶/۲ .

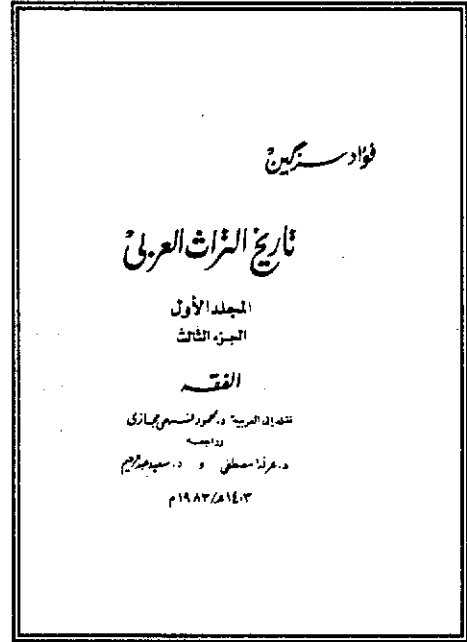

- ۵۹- جوابات أبي جعفر القمي، ذريعه ۱۹۷/۵ .
- ۶۰- جوابات أبي جعفر محمد بن الحسين الليثي، ذريعه ۱۹۷/۵ .
- ۶۱- جوابات أبي الحسن الحضيضي، ذريعه ۱۹۷/۵ .
- ۶۲- جوابات أبي الحسن سبط المعافى ابن ذكريا في مساله اعجاز القرآن، ذريعه ۱۹۷/۵ .
- ۶۳- جوابات أبي الحسن النيسابوري، ذريعه ۱۹۷/۵ .
- ۶۴- جوابات الأمير أبي عبدالله، ذريعه ۱۹۸/۵ .
- ۶۵- جوابات أبي الفتح محمد بن علي بن عثمان الكراچكي، ذريعه ۱۹۸/۵ .
- ۶۶- جوابات أبي الليث الاواني، ذريعه ۱۹۸/۵ .
- ۶۷- جوابات البرقي في فروع الفقه، ذريعه ۲۰۱/۵ ، كه صحيح آن «جوابات الترقفي ...» است .
- ۶۸- جوابات بني عرقل، ذريعه ۲۰۲/۵ .
- ۶۹- جوابات الشريين في فروع الدين، ذريعه ۲۰۷/۵ .
- ۷۰- جوابات علي بن نصر العبد جاني، ذريعه ۲۰۹/۵ .
- ۷۱- جوابات الفيلسوف في الاتحاد، ذريعه ۲۱۰/۵ .
- ۷۲- جوابات مقاتل بن عبدالرحمن عما استخراج من كتب الجاحظ، ذريعه ۲۱۲/۵ .
- ۷۳- جوابات النصر بن بشير في الصيام، ذريعه ۲۱۳/۵ ؛ «النصر» صحيح است .
- ۷۴- جوابات المسائل الجرجانية، ذريعه ۲۱۷/۵ .
- ۷۵- جوابات المسائل الحاجبية، ذريعه ۲۱۹/۵ .
- ۷۶- جوابات المسائل الخوارزمية، ذريعه ۲۲۰/۵ .
- ۷۷- جوابات المسائل الدينورية المازرانية، ذريعه ۲۲۰/۵ .
- ۷۸- جوابات المسائل السروية، ذريعه ۲۲۲/۵ .
- ۷۹- جوابات المسائل الشيرازية، ذريعه ۲۲۵/۵ .
- ۸۰- جوابات المسائل الصاغانية، ذريعه ۲۲۵/۵ .
- ۸۱- جوابات المسائل الطبريه، ذريعه ۲۲۶/۵ .
- ۸۲- جوابات المسائل العكبيرة، ذريعه ۲۲۸/۵ .
- ۸۳- جوابات المسائل اللطيف من الكلام، ذريعه ۲۳۲/۵ .
- ۸۴- جوابات المسائل المازندرانيات، ذريعه ۲۳۲/۵ .
- ۸۵- جوابات المسائل النوبندجانية، ذريعه ۲۴۰/۵ .
- ۸۶- جوابات المسائل النيسابورية، ذريعه ۲۴۰/۵ .
- ۸۷- حجبة الاجماع، ذريعه ۲۶۴/۶ .
- ۸۸- حدائق الرياض وزهرة المنقضية، ذريعه ۲۸۶/۶ .

- ۴۰- التمهيد، ذريعه ۴۳۳/۴ .
- ۴۱- التواريخ الشرعية، ذريعه ۴۷۵/۴ .
- ۴۲- كتاب الجمل، ذريعه ۱۴۱/۵ .
- ۴۳- الجمل، ذريعه ۱۴۲/۵ .
- ۴۴- جمل الفرائض، ذريعه ۱۴۵/۵ .
- ۴۵- الجندي، رساله إلى أهل مصر، ذريعه ۱۷۰/۵ .
- ۴۶- جواب ابن واقد السني، ذريعه ۱۷۲/۵ .
- ۴۷- جواب أبي الفتح محمد بن علي بن عثمان، ذريعه ۱۷۳/۵ .
- ۴۸- جواب أبي محمد الحسن بن الحسين النوبندجاني، ذريعه ۱۷۳/۵ .
- ۴۹- جواب أبي الفراج ابن اسحاق، ذريعه ۱۷۳/۵ .
- ۵۰- جواب أهل الحجاز في نفى سهو النبي، ذريعه ۱۷۵/۵ .
- ۵۱- جواب أهل الرقة في الاهلة والعدد، ذريعه ۱۷۶/۵ .
- ۵۲- جواب الباقلاني، ذريعه ۱۷۷/۵ .
- ۵۳- جواب الكرمانني في فضل نبينا محمد صلى الله عليه و آله على سائر الانبياء عليهم السلام، ذريعه ۱۸۶/۵ .
- ۵۴- جواب المافروخي في المسائل، ذريعه ۱۸۶/۵ .
- ۵۵- جواب مسائل اختلاف الاخبار، ذريعه ۱۸۷/۵ .
- ۵۶- كتاب جوابات في خروج المهدي، ذريعه ۱۹۵/۵ .
- ۵۷- جوابات ابن الحماني، ذريعه ۱۹۶/۵ .
- ۵۸- جوابات ابن نباته، ذريعه ۱۹۶/۵ .

- ناصر الدولة في مجلس جرى في الامامة، ذريعه ١٠٧/١١.
- ١٠٧-رسالة إلى أهل التقليد، ذريعه ١٠٨/١١.
- ١٠٨-رسالة في التشنيع على اقوال ابي حنيفة ١٤٨/١١.
- ١٠٩-الرسالة السهوية، ذريعه ٢٠٠/١١.
- ١١٠-الرسالة العددية في الرد على اصحاب العدد، ذريعه ٢٠٩/١١.
- ١١١-الرسالة العلوية، ذريعه ٢١١/١١.
- ١١٢-الرسالة الكافية في إبطال توبة الخاطئة، ذريعه ٢٢٣/١١.
- ١١٣-الرسالة الكافية في الفقه، ذريعه ٢٢٣/١١.
- ١١٤-الزهرا في المعجزات، ذريعه ١٣/١٢.
- ١١٥-الزيادة في المقالات، ذريعه ٧٧/١٢.
- ١١٦-السرائر، ذريعه ١٥٥/١٢.
- ١١٧-السهوية، ذريعه ٢٦٧/١٢.
- ١١٨-شرح اعتقادات الصدوق، ذريعه ١٠٢/١٣.
- ١١٩-شرح كتاب الاعلام، ذريعه ١٠٣/١٣.
- ١٢٠-شرح حديث اصحابي كالنجوم، ذريعه ١٨٨/١٣.
- ١٢١-شرح حديث أنت مني بمنزلة هارون، ذريعه ١٨٩/١٣.
- ١٢٢-شرح حديث إني مخلف فيكم الثقلين، ذريعه ١٩٠/١٣.
- ١٢٣-الشيرازية، ذريعه ٢٦٨/١٤.
- ١٢٤-الصاغانيات، ذريعه ٤/١٥.
- ١٢٥-كتاب العدد، ذريعه ٢٣١/١٥.
- ١٢٦-كتاب عدد الصوم والصلاة، ذريعه ٢٣٢/١٥.
- ١٢٧-رسالة العددية، ذريعه ٢٣٣/١٥.
- ١٢٨-العزية، ذريعه ٢٦٣/١٥.
- ١٢٩-عقود الدين، ذريعه ٣٠٣/١٥.
- ١٣٠-العمد في الامامة، ذريعه ٣٣٣/١٥.
- ١٣١-مسائل العويص، ذريعه ٣٦٢/١٥.
- ١٣٢-العيون والمحاسن، ذريعه ٣٨٦/١٥.
- ١٣٣-كتاب الغيبة، ذريعه ٨٠/١٦.
- ١٣٤-كتاب القرائض، ذريعه ١٤٧/١٦.
- ١٣٥-فصل الخطاب، ذريعه ٢٣٠/١٦.
- ١٣٦-الفصول العشرة في الغيبة، ذريعه ٢٤١/١٦.
- ١٣٧-الفصول المختارة، ذريعه ٢٤٤/١٦.

- ٨٩-الحكايات، ذريعه ٥١/٧.
- ٩٠-دلائل القران، ذريعه ٢٥٢/٨.
- ٩١-الذبيحة، ذريعه ٤/١٠.
- ٩٢-الرد على ابن عون في المخلوق، ذريعه ١٧٨/١٠.
- ٩٣-الرد على ابي عبدالله البصري في تفضيل الملائكة على الانبياء، ذريعه ١٨٠/١٠.
- ٩٤-الرد على ابي علي الجبائي في التفسير، ذريعه ١٨١/١٠.
- ٩٥-الرد على اصحاب الحلاج، ذريعه ١٨٥/١٠.
- ٩٦-الرد على الجاحظ العثمانية، ذريعه ١٩٢/١٠.
- ٩٧-الرد على الخالدي في الامامة، ذريعه ١٩٤/١٠.
- ٩٨-الرد على الشعبي، ذريعه ٢٠٢/١٠، كه «الرد على الشعبي» صحيح است.
- ٩٩-الرد على الصدوق في عدد شهر رمضان، ذريعه ٢٠٤/١٠.
- ١٠٠-الرد على العتيقي في الشورى، ذريعه ٢١١/١٠.
- ١٠١-الرد على القتيبي في الحكاية والمحكي، ذريعه ٢١٧/١٠.
- ١٠٢-الرد على الكرايسي في الامامة، ذريعه ٢٢٠/١٠.
- ١٠٣-الرد على المعتزلة في الوعيد، ذريعه ٢٢٤/١٠.
- ١٠٤-الرد على من حد المهر، ذريعه ٢٢٧/١٠.
- ١٠٥-الرد على النقيسي، ذريعه ٢٣٠/١٠.
- ١٠٦-رسالة إلى الامير ابي عبدالله و ابي طاهر ابني

١٥٨- لمح البرهان في عدم نقصان شهر رمضان ، ذريعه
٣٤٠/١٨ .

١٥٩- كتاب المتعة ، ذريعه ١٩/٦٦ .

١٦٠- المجالس المحفوظة ، ذريعه ١٩/٣٦٤ .

١٦١- مجالس المفيد ، ذريعه ١٩/٣٦٧ .

١٦٢- مختصر المتعة ، ذريعه ٢٠/٢٠٦ .

١٦٣- المزار الصغير ، ذريعه ٢٠/٣٢٢ .

١٦٤- مزار المفيد ، ذريعه ٢٠/٣٢٥ .

١٦٥- كتاب المزورين ، ذريعه ٢٠/٣٢٨ .

١٦٦- مسائل أهل الخلاف ، ذريعه ٢٠/٣٣٧ .

١٦٧- المسائل الحاجية ، ذريعه ٢٠/٣٤٣ .

١٦٨- المسائل الخارزمية ، ذريعه ٢٠/٣٤٦ ، كه
«الخوارزمية» صحيح است .

١٦٩- مسائل الزيدية ، ذريعه ٢٠/٣٥١ .

١٧٠- المسائل الطيرية ، ذريعه ٢٠/٣٥٥ .

١٧١- المسائل العكبرية ، ذريعه ٢٠/٣٥٨ .

١٧٢- مسائل الغيبة ، ذريعه ٢٠/٣٦١ .

١٧٣- المسائل المازندرانيات ، ذريعه ٢٠/٣٦٥ .

١٧٤- المسائل المنشورة نحو مائة مسألة ، ذريعه ٢٠/٣٦٩ .

١٧٥- المسائل الميافارقيات ، ذريعه ٢٠/٣٧٠ .

١٧٦- مسائل النظم ، ذريعه ٢٠/٣٧١ .

١٧٧- المسائل النوبندجانية ، ذريعه ٢٠/٣٧٢ .

١٧٨- المسائل النيشابورية ، ذريعه ٢٠/٣٧٢ .

١٧٩- مسار الشيعة ، ذريعه ٢٠/٣٧٥ .

١٨٠- مسألة في الاجماع ، ذريعه ٢٠/٣٨٢ .

١٨١- مسألة في الإرادة ، ذريعه ٢٠/٣٨٣ .

١٨٢- مسألة في الاصلح ، ذريعه ٢٠/٣٨٣ .

١٨٣- مسألة في أفضلية علي عليه السلام على كافة البشر
سوى رسول الله صلى الله عليه وآله ، ذريعه ٢٠/٣٨٣ .

١٨٤- مسألة في انشقاق القمر ، ذريعه ٢٠/٣٨٤ .

١٨٥- مسألة في البلوغ ، ذريعه ٢٠/٣٨٤ .

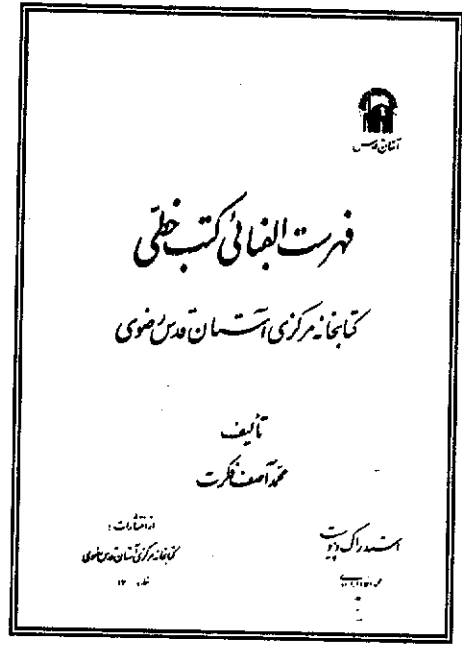
١٨٦- مسألة في تحريم ذبائح أهل الكتاب ، ذريعه ٢٠/٣٨٤ .

١٨٧- مسألة في تخصيص الايام ، ذريعه ٢٠/٣٨٥ .

١٨٨- المسألة الجنبلية ، ذريعه ٢٠/٣٨٥ .

١٨٩- مسألة في العترة ، ذريعه ٢٠/٣٨٩ .

١٩٠- مسألة في الفرق بين الشيعة والمعتزلة ، ذريعه

١٣٨- فضائل أمير المؤمنين ، ذريعه ١٦/٢٥٣ .

١٣٩- قضية العقل على الافعال ، ذريعه ١٧/١٥٥ .

١٤٠- القول في دلائل القران ، ذريعه ١٧/٢٠٨ .

١٤١- كتاب القياس ، ذريعه ١٧/٢٢٠ .

١٤٢- كتاب القياس مختصر ، ذريعه ١٧/٢٢١ .

١٤٣- الكافية في ابطال توبة الخاطية ، ذريعه ١٧/٢٤٨ .

١٤٤- الرسالة الكافية في الفقه ، ذريعه ١٧/٢٥٠ .

١٤٥- الكامل في علوم الدين ، ذريعه ١٧/٢٥٦ .

١٤٦- كشف الالباس ، ذريعه ١٨/٢٠ .

١٤٧- كشف السرائر ، ذريعه ١٨/٣٩ .

١٤٨- الكشف في مقدمات الاصول ، ذريعه ١٨/٦٤ .

١٤٩- الكلام في الإنسان ، ذريعه ١٨/١١٠ .

١٥٠- الكلام في ان المكان لا يخلو من متمكن ، ذريعه ١٨/١١٠ .

١٥١- الكلام في حدوث القران ، ذريعه ١٨/١١٠ .

١٥٢- الكلام في الخبر المختلق بغير اثر ، ذريعه ١٨/١١٠ .

١٥٣- الكلام في دلائل القران ، ذريعه ١٨/١١٠ .

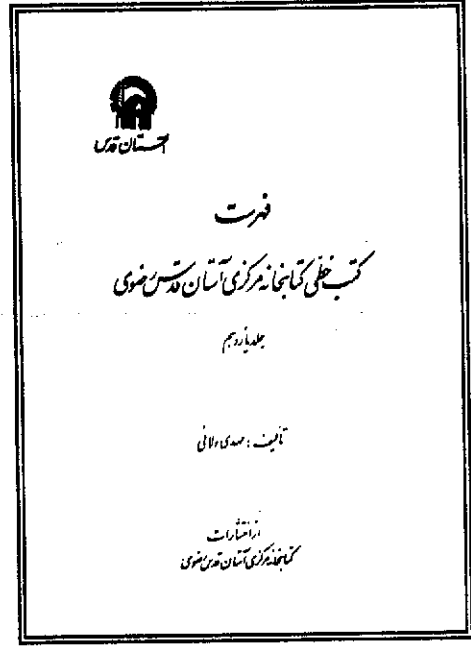
١٥٤- الكلام في المعدوم والرد على الجبائي ، ذريعه

١١٠/١٨ .

١٥٥- الكلام في وجوه اعجاز القران ، ذريعه ١٨/١١٠ .

١٥٦- الكيمياء ، ذريعه ١٨/٢٠٠ .

١٥٧- اللطيف من الكلام ، ذريعه ١٨/٣٢٦ .

- ۲۰۵- مسأله في الموارث، ذریعه ۳۹۵/۲۰.
 ۲۰۶- المسأله الموضحة في تزويج عثمان، ذریعه ۳۹۵/۲۰.
 ۲۰۷- المسأله الموضحة عن اسباب نکاح أمير المؤمنين عليه السلام، ذریعه ۳۹۶/۲۰.
 ۲۰۸- مسأله في المولى، ذریعه ۳۹۶/۲۰.
 ۲۰۹- مسأله في المهر، ذریعه ۳۹۶/۲۰.
 ۲۱۰- مسأله في ميراث النبي، ۳۹۶/۲۰.
 ۲۱۱- مسأله في النص الجلي، ذریعه ۳۹۷/۲۰.
 ۲۱۲- مسأله في وجوب الجنة لمن ينسب ولادته إلى النبي صلى الله عليه وآله، ذریعه ۳۹۷/۲۰.
 ۲۱۳- مسأله في نکاح الكتابية، ذریعه ۳۹۷/۲۰.
 ۲۱۴- مسأله في الوكالة، ذریعه ۳۹۸/۲۰.
 ۲۱۵- مسح الرجلين، ذریعه ۱۷/۲۱.
 ۲۱۶- مصابيح النور في علامات أوائل الشهور، ذریعه ۹۲/۲۱.
 ۲۱۷- المطاعن، ذریعه ۱۳۸/۲۱.
 ۲۱۸- مقابيس الأنوار في الرد على أهل الأخبار، ذریعه ۳۷۵/۲۱.
 ۲۱۹- المقالات، ذریعه ۳۸۸/۲۱.
 ۲۲۰- المقنعة في الاصول والفروع، ذریعه ۱۲۴/۲۲.
 ۲۲۱- المقنعة في الإمامة، ذریعه ۱۲۵/۲۲.
 ۲۲۲- المقنعة في وفاق البغداديين من المعتزلة لما روى عن الأئمة عليهم السلام، ذریعه ۱۲۵/۲۲.
 ۲۲۳- مناظرات الشيخ الفيد، ذریعه ۲۸۳/۲۲.
 ۲۲۴- مناظرة سائر فرق الشيعة، ذریعه ۲۹۴/۲۲.
 ۲۲۵- مناظرة مع البهشمي، ذریعه ۳۰۳/۲۲.
 ۲۲۶- کتاب المناقب، ذریعه ۳۱۷/۲۲ و ۳۳۱.
 ۲۲۷- مولد النبي والأئمة (ص)، ذریعه ۲۷۷/۲۳.
 ۲۲۸- کتاب المولى و بيان اقسامه و شرح معانيه، ذریعه ۲۷۸/۲۳.
 ۲۲۹- رسالة في المهر والرد على من حده، ذریعه ۲۹۵/۲۳.
 ۲۳۰- النص على علي عليه السلام، ذریعه ۱۷۲/۲۴.
 ۲۳۱- النصره في فضل القرآن، ذریعه ۱۷۶/۲۴.
 ۲۳۲- النصره لسيد العتره، ذریعه ۱۷۷/۲۴.
 ۲۳۳- النقض على البلخي في خمسة عشر مسألة، ذریعه

- ۳۹۱/۲۰.
 ۱۹۱- مسأله في قوله المطلقات، ذریعه ۳۹۱/۲۰.
 ۱۹۲- مسأله في القياس، ذریعه ۳۹۱/۲۰.
 ۱۹۳- المسأله الكافية في إبطال توبة الخاطئة، ذریعه ۳۹۱/۲۰.
 ۱۹۴- مسأله فيما روته العامة، ذریعه ۳۹۲/۲۰.
 ۱۹۵- مسأله محمد بن الخضر الفارسي، ذریعه ۳۹۲/۲۰.
 ۱۹۶- مسأله في المسح على الرجلين، ذریعه ۳۹۳/۲۰.
 ۱۹۷- مسأله في المعراج، ذریعه ۳۹۳/۲۰.
 ۱۹۸- مسأله في معرفة النبي صلى الله عليه وآله بالكتابة، ذریعه ۳۹۳/۲۰.
 ۱۹۹- مسأله في معنى أصحابه كالنجوم، ذریعه ۳۹۴/۲۰.
 ۲۰۰- مسأله في معنى أنت مني بمنزلة هارون من موسى، ذریعه ۳۹۴/۲۰.
 ۲۰۱- مسأله في معنى اني مخلف فيكم الثقلين، ذریعه ۲۰/۳۹۴.
 ۲۰۲- مسأله في معنى: نحن معاشر الانبياء لانورث، ذریعه ۳۹۴/۲۰.
 ۲۰۳- المسأله المقنعة في امامة أمير المؤمنين، ذریعه ۳۹۴/۲۰.
 ۲۰۴- مسأله في من مات ولم يعرف امام زمانه، ذریعه ۳۹۵/۲۰.

می شود که برای اصلاح آن کتاب کم نظیر به آنها اشاره می کنیم.
۱- کتاب الکشف فی مقدمات الاصول، که «کتاب النکت فی مقدمات الاصول» صحیح است.

۲- کتاب الفرائض فی الاحکام، که «کتاب العویص فی الاحکام» است.

۳- «کتاب النقض علی ابی عبدالله البصری، کتابه فی المتعة» آمده و تصور شده که اینها نام دو کتاب برای مفید است. حال آنکه این نام یک کتاب مفید است، به این صورت «کتاب النقض علی ابی عبدالله البصری کتابه فی المتعة» و بدون علامت ویرگول میان نام کتاب.

۴- کتاب کشف الالباس، که «کتاب کشف الالباس» است.

۵- جوابات النضرین بشیر، که «جوابات النضرین بشیر» است.

۶- جوابات البرقعی (الترفقی)، که «جوابات الترقی» صحیح است.

۷- الرد علی النسفی (الصیفی)، که «الرد علی العتیقی» است.

۸- المسألة فی اقصى الصحابة، که «المسألة فی اقصى الصحابة» است.

۹- الرد علی الشعبي، که «الرد علی الشعبي» است.

۱۰- کتاب مسألة فی قیاس، مختصر کتاب المسألة الموضحة فی تزویج عثمان، که باید به این نحو باشد: «کتاب مسألة فی قیاس مختصر، کتاب المسألة الموضحة فی تزویج عثمان».

۱۱- الرد علی ابن الأخشید، که «الرد علی ابن الأخشید» است.

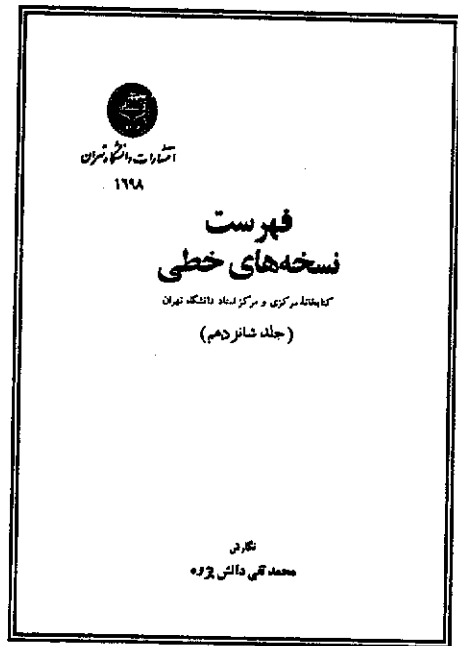
۱۲- کتاب العمل فی الإمامة، که «کتاب العمل فی الإمامة» است.

۱۳- الرسالة الغریة، که «الرسالة الغریة» است.

اکثر اشتباهات فوق از کتاب رجال نجاشی طبع قدیم به کتاب فوق سرایت کرده. و اکثر تصحیحات ما نیز از رجال نجاشی طبع جدید و مصحح (ص ۴۰۲-۳۹۹) استفاده و اخذ شده است.

۱۶- مقدمه ای بر فقه شیعه

۱- در ص ۶۹ کتاب آمده: «۷. جوابات المسائل النیسابوریه،

۲۸۵/۲۴

۲۳۴- النقض علی الجاحظ فی فضیلة المعتزلة، ذریعه

۲۸۶/۲۴

۲۳۵- النقض علی جعفر بن حرب فی الإمامة، ذریعه

۲۸۶/۲۴

۲۳۶- النقض علی ابن الجنید فی اجتهاد الرأي، ذریعه

۲۸۷/۲۴

۲۳۷- النقض علی الطلحی فی الغیبة، ذریعه ۲۸۸/۲۴

۲۳۸- النقض علی ابن عباد فی الامامة، ذریعه ۲۸۸/۲۴

۲۳۹- النقض علی ابی عبدالله البصری، ذریعه ۲۸۸/۲۴

۲۴۰- النقض علی علام البحرانی فی الإمامة، ذریعه

۲۸۹/۲۴

۲۴۱- النقض علی علی بن عیسی الرمانی، ذریعه ۲۸۹/۲۴

۲۴۲- نقض المروانیه، ذریعه ۲۹۰/۲۴

۲۴۳- نقض کتاب الأصم، ذریعه ۲۹۰/۲۴

۲۴۴- النقض علی النصبی فی الإمامة، ذریعه ۲۹۱/۲۴

۲۴۵- نهج البیان عن سبیل الايمان، ذریعه ۴۱۴/۲۴

۲۴۶- نهج الحق، ذریعه ۴۱۶/۲۴

۱۵- معجم رجال الحديث

در کتاب با ارزش «معجم رجال الحديث (۱۷/۲۰۶-۲۰۲)

کلیه تألیفات شیخ مفید از کتاب رجال نجاشی نقل شده است و

چندین اشتباه چاپی و غیر چاپی در اسامی کتب شیخ مفید دیده

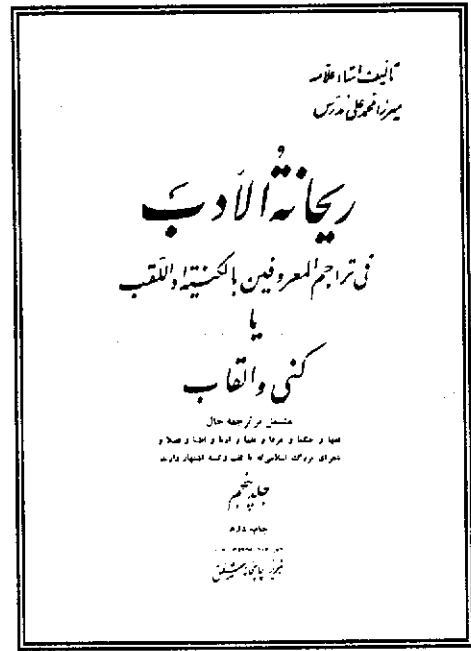
المجلسي]». باید جمله اخیر به این صورت باشد: «کتاب العیون والمحاسن المشتهر بالفصول علی ما یقول الأستاذ». زیرا آن سه سطر یاد شده عیناً از بحار (۷/۱) اخذ شده است و مرحوم مجلسی در بحار قائل به اتحاد کتاب «العیون والمحاسن» با کتاب «الفصول المختارة» شده است، و مرحوم افندی در کتاب ریاض العلماء (۴/۳۹) در شرح حال سید مرتضی به علامه مجلسی ایراد گرفته که کتاب عیون و محاسن با کتاب فصول مختاره سید مرتضی فرق دارد. (این بحث را مفصلاً در نقد بحار آورده ایم.) بنابراین در تعلیقۀ امل الآمل می خواهد به علامه مجلسی تعریضی داشته باشد. پس عبارت به صورت «العیون والمحاسن المشتهر بالفصول علی ما یقوله الأستاذ» صحیح است.

ثانیاً اگر عبارت به همان نحو (العیون والمحاسن، والفصول علی ما یقوله الأستاذ). باشد، به این معناست که مرحوم مجلسی قائل به تعدد کتاب عیون و محاسن با الفصول بوده است که چنین چیزی صحیح نیست. و نیز قائل به وجود نسخه ای از کتاب عیون و محاسن مفید بوده است که این هم صحیح نیست. چون کتابی که موجود است، چه در زمان مجلسی و چه در این زمان، تنها کتاب «الفصول المختارة من العیون والمحاسن» سید مرتضی است.

۲- همان طور که ذکر شد کتابی به نام «کتاب النصوص» را جزء تالیفاتی که «وصلت إلینا»، ذکر کرده است که اولاً چنین کتابی را برای شیخ مفید ذکر نکرده اند. ثانیاً باید یکی از کتب شیخ مفید را در موضوع بحث امامت مثل «افصاح» یا «ایضاح» یا کتابی دیگر به جهت نداشتن نامی، آن را به کتاب النصوص نامیده اند، بحث مفصل در این باره در نقد بحار آمده است.

۱۸- ریاض العلماء

در ریاض العلماء (۵/۱۸۸) در شرح حال شهید اوّل آمده: «... و له أيضاً رسالة الايجاز المفيد نسبها إليه سبط الشيخ علی الكرکي في رسالة رفع البدعة في حل المتعة، و يروى عنها بعض الاخبار». حال آنکه رسالة الايجاز [في المتعة] برای شیخ مفید است، و عبارت باید به این صورت باشد: «... و له أيضاً رسالة خلاصة الايجاز للمفيد...» کما اینکه در تعلیقۀ امل الآمل و الآمل افندی (ص ۷۹) صحیح ثبت شده است. در کتاب رفع البدعة في حل المتعة از سید حسین کرکي گفته

نسخه: مرعشی، ذریعة ۵/۲۴۰. حال آنکه نسخه ای که در کتابخانه حضرت آیت الله مرعشی نجفی موجود است کتاب العویص است. نه «جوابات المسائل النیسابوریه». علت اشتباه نیز این بوده است که در ابتدای کتاب العویص آمده: «... اخینا الوارد من نيسابور بالمسائل المنسوبة إلی» و این جملات باعث توهم این شده است که کتاب العویص را المسائل النیسابوریه به حساب بیاورند و منشأ اشتباه این کتاب، ذریعه بوده است.

۲- در ص ۷۱ آمده: «الموجز» = (الایجاز) في المتعة، نسخه ها: آستان قدس ۲۴۲۷ (فهرست ۲/۶۷) و ایتکان ۲/۷۲۰ عربی (فهرست ۱/۶۸). حال آنکه کتاب الموجز في المتعة شیخ مفید مفقود است و نسخه ای از آن موجود نیست و نسخه آستان قدس، کتاب المسائل السرویه مفید است (عدة رسائل مفید، ص ۲۰۷ إلى ۲۳۰) نسخه و ایتکان نیز کتاب خلاصة الايجاز في المتعة تالیف محقق کرکي است نه شیخ مفید. و این کتاب توسط کنگره هزار شیخ مفید به چاپ رسیده است.

۱۷- تعلیقۀ امل الآمل

۱- در ص ۳۰۶ تعلیقۀ امل الآمل افندی آمده: «و اما تصانیفه التي وصلت إلینا: فمنها كتاب أوائل المقالات، و كتاب الإرشاد، و كتاب المجالس، و كتاب النصوص، و كتاب الاختصاص، و رسالة مسارات الشيعة، و كتاب المقنعة، و كتاب العیون والمحاسن، والفصول علی ما یقوله الأستاذ: [العلامة

مفید ص ۲۳۲. و در اکثر نسخ خطی المسائل السروية نیز «الموضح في الوعد والوعيد» است، و در رجال نجاشي (ص ۳۹۹) به عنوان «الموضح في الوعد» یاد شده است.

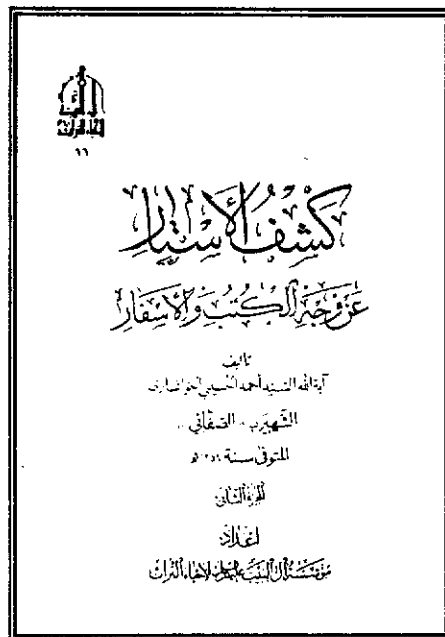
۲- در کتاب عده رسائل مفید (از ص ۱۷۶ تا ۱۸۰) کتابی به عنوان «الثقلان» به چاپ رسیده است. حال آنکه این پنج صفحه از عده رسائل مفید، کتاب مستقل از شیخ مفید نیست، بلکه ادامه همان کتاب قبلی آن است که المسائل الجارودية است، و کتاب الثقلان در واقع چهار سؤال و جواب آخر از شانزده سؤال و جواب المسائل الجارودية است که به عنوان کتابی مستقل مطرح شده است. این اشتباه به کتابهایی، مانند کتاب با ارزش «میر حامد حسین» (ص ۴۹) راه یافته است. البته این منافاتی ندارد که شیخ مفید کتاب مستقلی درباره ثقلان داشته باشد، كما اینکه نجاشي در رجال خود (ص ۴۰۰) به عنوان: «مسألة فی معنی قوله عليه السلام إني مخلف فيكم الثقلان» یاد کرده است.

۳- در عده رسائل مفید (ص ۳۸۱) شیخ مفید در کتاب الفصول العشرة خود نام کتاب دیگرش را می برد، بنگريد: «و قد اثبت في كتابي المعروف بالباهر من المعجزات ما يقنع ...» که در عده رسائل: «... بالباهر من المعجزات» ضبط شده که اشتباه چاپی است.

۲۰- الفهرست (فهرست الشيخ)

نخست فهرست شیخ طوسي در هندوستان به سال ۱۲۷۱ قمری به چاپ رسید. سپس در سال ۱۳۵۶ در نجف اشرف با تصحيح سيد محمد صادق آل بحر العلوم منتشر شد. این نقد متوجه فهرست چاپ هند است که توسط دانشگاه مشهد به مناسبت کنگره هزار شیخ طوسي افست شده است.

۱- در فهرست شیخ (ص ۳۱۵)، دانشگاه مشهد) در ضمن تالیفات شیخ مفید آمده: «... المسائل الدينورية المازرانية ...» و به تبع این چاپ در ذریعه (۵/۲۲۴) آمده: «جوابات المسائل الدينورية المازرانية للشيخ المفيد ... ذكره في الفهرست» و نیز در پاورقی ذریعه آمده «المازرانية بتقديم الزاي على الرء صفة ثانية للمسائل الدينورية كما في النسخ الاربعة من الفهرست التي قوبلت معها النسخة المطبوعة بكلكتة في ۱۲۷۱ و تاريخ كتابة بعضها ۱۰۰۵ ...» و در کتاب موضح الرجال قهائنی ۳۴/۶ به نقل از فهرست شیخ آمده: «المسائل الدينورية، المسائل المازرانية». حال آنکه صحيح آن «المسائل الدينورية، المسائل

شده که خلاصه کتاب مفید برای شهید اول است (بنا به نقل صاحب ریاض)، ولی کتاب خلاصه الایجاز فی المتعة از محقق کرکی است نه شهید اول. این کتاب نیز توسط کنگره شیخ مفید چاپ خواهد شد و ادله ای که اثبات می کند این کتاب برای محقق کرکی است و نه شهید اول، در مقدمه آن کتاب آورده ایم که در اینجا از ذکر آن خودداری می کنیم.

۲- حرف «میم» از کتاب ریاض العلماء به جهت مفقود بودن تماماً از تعلیقه أمل الآمل افندی اخذ شده است. ما دو اشکال به تعلیقه أمل و الآمل در ارتباط با کتب شیخ مفید تذکر داده ایم، و آن اشتباهات نیز به کتاب ریاض العلماء (۵/۱۷۸) راه یافته است که از تکرار آن خودداری می شود.

۱۹- عده رسائل مفید

۱- یکی از کتب مفید در کتاب عده رسائل مفید، المسائل السروية است. شیخ مفید در انجام کتاب سروية اشاره به کتاب دیگرش به نام «الموضح في الوعد والوعيد» کرده است، ولی نسخه سرويه ای که در عده رسائل چاپ شده است، به این نحو «الوعد والوعيد» است که این اشتباه باعث خطاهایی در دیگر کتب، که از عده رسائل مفید مطلب نقل کرده اند، شده و صحیح عبارت بدین صورت است: «و قد املیت في هذا المعنی کتاباً سمیته الموضح في الوعد والوعيد ان وصل إلى السيد الشريف الفاضل ... المسائل السروية، ضمن عده رسائل

۱- در ص ۳۹۱ آمده: «... الفصول المختاره ... و طبع بالنجف ... و طبع مرة ثانية بعنوان الفصول العشرة» که اشتباه فاحشی رخ داده است؛ زیرا کتاب الفصول العشرة غیر از کتاب «الفصول المختارة» است و اثبات این موضوع احتیاج به دلیل ندارد.

۲- در ص ۳۱۲ آمده: «خلاصة الإيجاز في المتعة»: الفاتیکان، فیدا ۷۲۰، مشهد ۵/۶۷، ۲۱۷.

حال آنکه کتاب خلاصة الإيجاز في المتعة تألیف شیخ مفید نیست، بلکه تألیف محقق کرکی است و کتاب «الإيجاز (الموجز) في المتعة» از شیخ مفید است که در دست نیست و مفقود شده و علت اشتباه، فهرست واتیکان بوده است، اینکه فرموده اند: «مشهد ۵/۶۷، ۲۱۷». یعنی نسخه ای از این کتاب در کتابخانه آستان قدس رضوی موجود است، حال آنکه اولاً در فهرست به عنوان رساله في المتعة مطرح شده است، نه خلاصة الإيجاز. ثانیاً رساله في المتعة مفید هم نیست، بلکه کتاب «المسائل السروية» مفید است که به اشتباه در فهرست رضوی «رسالة في المتعة» قلمداد شده است.

۳- در ص ۳۱۲ آمده: «حرب جمل ... ولم تذكر الذريعة شيئاً عنه». حال آنکه آقا بزرگ از این کتاب چندین مرتبه به اسامی «کتاب الجمل» (ذریعه ۵/۱۴۱) و «النصرة لسيد العترة في حرب البصرة» (ذریعه ۲۴/۱۷۷) و «احکام أهل الجمل» (ذریعه ۱/۲۹۵) نام برده است.

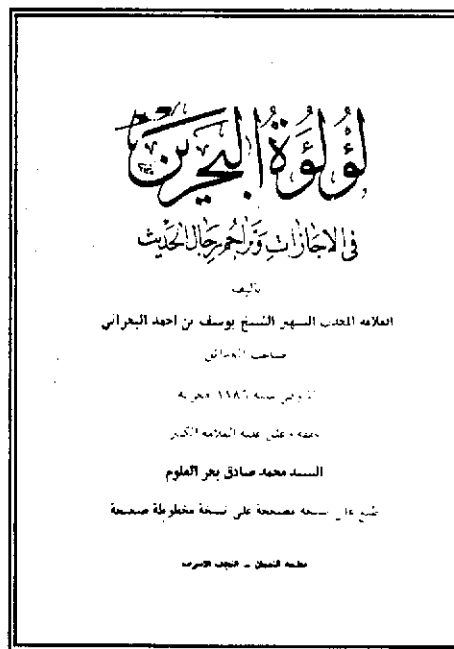
۴- در ص ۳۱۱ آمده: «کتاب المجالس قد يكون هو کتاب الامالي ... و يعرف أيضاً بعنوان کتاب الاختصاص». حال آنکه کتاب اختصاص غیر از کتاب امالی و مجالس است.

۲۲- إيضاح المكنون

۱- در كشف الظنون (۳/۵۶۱): ايضاح المكنون آمده: «الرسالة المقننة في رفاق البغداديين من المعتزلة لمحمد بن محمد المفيد الشيعي». حال آنکه صحيح آن «الرسالة المقننة في وفاق البغداديين من المعتزلة» است و این اشتباه چاپی هم نیست. زیرا در هدية العارفين (۶/۶۲): كشف الظنون نیز «في رفاق البغداديين ...» ثبت شده است.

۲- در ايضاح المكنون (۴/۹۵): كشف الظنون آمده: «عدة الصوم والصلاة» که صحيح آن «عدد الصوم والصلاة» است.

۳- در ايضاح المكنون (۴/۳۵۷) آمده: «كشف الالتباس» که

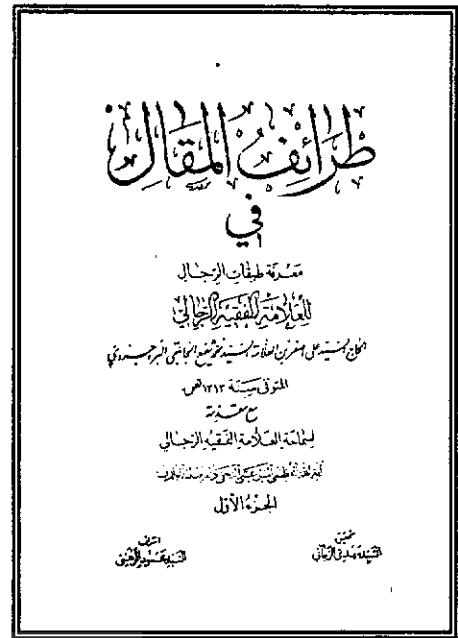

المازندرانیة» است. كما اینکه در فهرست طوسی چاپ نجف (ص ۱۵۸) چنین است، و نیز در معالم العلماء (ص ۱۱۳) که تقریباً ذکر کتب شیخ مفید به ترتیب فهرست شیخ طوسی است، «المسائل الدینوریة» آمده، بدون صفت دوّمی برای آن. و نیز در رجال نجاشی (ص ۴۰۰) به عنوان «جوابات اهل الدینور» آمده است. حال اگر گفته شود که در هیچ کتاب رجالی و تراجم، نام کتاب المسائل المازندرانیة نیامده است (غیر از فهرست شیخ طوسی چاپ نجف) خواهیم گفت که خود مرحوم شیخ مفید در کتاب المسائل السروية به این کتابش اشاره کرده است، بنگرید: «و قد اجبت عن كثير من الاخبار المختلفة في مسائل ورد علي بعضها من ... و بعضها من ناحية تعرف بمازندران». عده رسائل مفید، ص ۲۲۳.

۲- در فهرست شیخ (ص ۳۱۵) آمده: «کتاب في الامامة» که صحيح آن «کتاب المنير في الامامة» است، كما اینکه در فهرست شیخ چاپ نجف (ص ۱۵۸) چنین است، و نیز در نسخ خطی معالم العلماء «کتاب المنير في الامامة» است. اگر چه در هر دو چاپ معالم العلماء به غلط «المبين في الامامة» ثبت کرده اند.

۲۱- تاريخ التراث العربي

فهرست آثار چاپ شده شیخ مفید در کتاب تاريخ التراث العربي (المجلد الأول، الجزء الثالث ص ۳۱۴-۳۱۱) آمده است که چند سهو القلم و اشتباه آن را متذکر می شویم.

۱- «القران» که صحیح آن «البيان عن غلط قُطْرُب في القران» است. رجوع شود به رجال نجاشی، ص ۴۰۲.

۳- آمده است: کتاب تهذیب الاحکام، و حال آنکه شیخ مفید کتابی به این نام ندارد؛ بلکه شیخ طوسی، شاگرد شیخ مفید، کتاب مقنعة شیخ مفید را شرح کرده است که تهذیب الاحکام نام دارد.

۴- آمده است: الرد علی ابن اخشید که «الرد علی ابن الإخشید» است.

۵- آمده است: الرسالة المقنعة في رفاق البغداديين من المعتزلة، که «الرسالة المقنعة في وفاق البغداديين من المعتزلة» صحیح است.

۶- آمده است: الزهرات في المعجزات، که «الزاهر في المعجزات» است.

۷- آمده است: عدة الصوم والصلاة، که «عدد الصوم والصلاة» است.

۸- آمده است: عمدة مختصر علی المعتزلة، که «عمد مختصرة علی المعتزلة» است.

۹- آمده است: الفصول من العيون والمسائل، که «الفصول من العيون والمحاسن» است.

۱۰- آمده است: الکلام في فنون الخبر المختلف بغير اثر، که «الکلام في الخبر المختلف بغير اثر» است.

۱۱- آمده است: نقض کتاب الامم في الامامة، که «نقض کتاب الاصم في الامامة» است.

۱۲- جوابات مسائل العکبرية با المسائل الحاجبية دوبار تکرار شده است، حا آنکه اينها دو نام برای یک کتاب هستند.

۱۳- آمده است: كشف الالتباس، که «كشف الإلباس» صحیح است.

۲۴- المستدرک علی معجم المؤلفين.

۱- در کتاب المستدرک علی معجم المؤلفين (ص ۷۴۳) آمده: امانی الصخ المفید» که باید «امالی الشيخ المفید» باشد.

۲- آمده است دلیل علی وجود الإمام صاحب الغيبة، که شاید مرادشان از «الدلیل»، «الدلیل» یا «الدلائل علی وجود الإمام» باشد. ولی هر کدام که باشد، کتابی از شیخ مفید به این نام نمی باشد. آری مفید در این موضوع کتابی به نام الفصول العشرة یا المسائل العشر في الغيبة دارد. که به «شرح

«كشف الإلباس» صحیح است.

۴- در ایضاح المکنون (۴/۶۷۵) آمده: نقض کتاب الامم في الامامة که «نقض کتاب الاصم في الامامة» است.

۵- در ایضاح المکنون (۳/۲۰۷) آمده «البيان من غلط و طرب في القران» که صحیح آن «البيان عن غلط قُطْرُب في القران» است.

۶- در ایضاح المکنون (ج ۳/۶۰۷) آمده «الزهرات في المعجزات» که «الزاهر في المعجزات» است.

۷- در ایضاح المکنون (ج ۴/۱۲۴) آمده: «عمدة مختصرة علی المعتزلة» که «عمد مختصرة علی المعتزلة» است.

۸- در ایضاح المکنون (ج ۴/۱۹۵) آمده «الفصول من العيون والمسائل» که «الفصول من العيون والمحاسن» است.

۹- در ایضاح المکنون (ج ۴/۳۷۵) آمده «الکلام في فنون الخبر المختلف بغير اثر» که «الکلام في الخبر المختلف بغير اثر» صحیح است.

۲۳- هدية العارفين

۱- در كشف الظنون (۶/۲۶): هدية العارفين) آمده: «الارشاد في الفقه» و حال آنکه کتاب ارشاد شیخ مفید در فقه نیست و احتمالاً با «المقنعة في الفقه» اشتباه شده است. نام کامل کتاب ارشاد «الارشاد في معرفة حجج الله على العباد» است.

۲- نیز در همان صفحه آمده: «البيان من غلط و طرب في

۲۶- فهرست رضوی

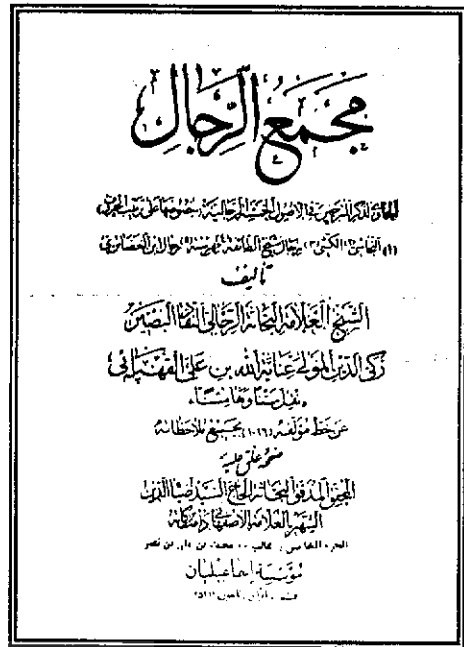
۱- در فهرست کتابخانه آستان قدس رضوی (۶۷/۲)، چاپ قدیم آمده: «رساله در متعه، مؤلف محمد بن محمد بن نعمان المفید. اول نسخه بعد از بسمله: رب وفق بحق ولتک الرضا ... الحمد لله رب العالمین ... آخر نسخه: و قد املیت فی هذا المعنی کتابا سمیته الموضوع فی الوعد والوعید (کذا) [که صحیح آن الموضوع فی الوعد والوعید است] ان وصل الی السيد الشریف فاضل الخطیر ادام الله تعالی ... حال آنکه این کتاب، المسائل السرویة است که به عنوان «رساله در متعه برای مفید» معرفی شده است و رساله معرفی شده مطابق است با المسائل السرویة که در ضمن عدة رسائل مفید (ص ۲۳۲-۲۰۸) به چاپ رسیده است. این اشتباه فهرست به کتابهای الذریعه، تاریخ التراث العربی، اندیشه های کلامی شیخ مفید، مقدمه ای بر فقه شیعه و چندین کتاب فهرست دیگر راه پیدا کرده است.

۲- در فهرست کتب خطی کتابخانه مرکزی آستان قدس رضوی (۳۰۱/۱۱) آمده: «مسائل العریض، مؤلف شناخته نشد، کتاب در فروع باب نکاح است، مطالب در عنوان: مسأله- الجواب، ذکر شده؛ در مقدمه آمده: سالت وفقک الله ان اثبت لك ما كنت سمعته مني في مذاکره اخینا الوارد من نيسابور بالمسائل المنسوبة إلى العریض في الفقه ...؛ آغاز: الحمد لله على نعمائه، انجام: اشبه الامر ان يكون ثلاثمائة عشر درهماً». و در پاورقی آمده است: «ظاهراً این کتاب غیر از کتاب مسائل ابن طي است که وی مجاز از شمس الدین محمد عریضی بوده». و حال آنکه کتاب معرفی شده، «العویص فی الاحکام» یا «العویص فی الفقه» شیخ مفید است و دهها نسخه آن در کتابخانه های ایران موجود است.

رجوع شود به (مقدمه ای بر فقه شیعه، ص ۶۹).

از آن جا که جمله «المسائل المنسوبة إلى العویص فی الفقه»، «العریض» آمده، توهم شده است که شاید مسائل شمس الدین محمد عریضی باشد. کتاب العویص فی الاحکام (الفقه) تاکنون چاپ نشده است، و توسط کنگره شیخ مفید به زیور طبع آراسته خواهد شد.

۳- در فهرست رضوی (۵۵۳/۵) ضمن معرفی کتب فقهی چاپی آمده: «جوامع الفقهية عربی مجموعه ای است شامل بر «کتاب فقهی از تألیفات مشایخ قدماء امامیه ...، ۱ مقنع، ۲

الاجوبه عن المسائل في العشرة الفصول عما يتعلق بمهدى آل الرسول» هم نامیده شده است. و یا به عنوان «رساله فی طول العمر للامام المنتظر» نیز آمده است. بنگرید: اندیشه های کلامی شیخ مفید، ص ۵۷.

۳- آمده است: الذیحة فی ذبیح اهل کتاب والاختلاف فی حلیتها و حرمتها. اولاً جمع آن «ذبیح» است نه «ذبیح»، ثانیاً نام صحیح آن «مسأله فی تحریم ذبیح اهل کتاب» است.

۴- آمده است: مختصر التواریخ الشرعیة عن الأئمة المهدیة، که نام مشهور آن «مسار الشیعه» یا «تاریخ الشریعة» است و نام اخیر مشهور به «تواریخ الشرعیة» است و یا «مسار الشیعه فی مختصر تواریخ الشریعة». رجوع شود به ذریعه ۲۰ / ۳۷۵ و رجال نجاشی، ص ۴۰۱.

۲۵- فهرست واتیکان

در فهرست واتیکان (۶۸/۱) در ضمن معرفی مجموعه ای به رقم ۷۲۰/۲ آمده است: «خلاصة الايجاز فی المتعة ... محمد بن محمد بن نعمان مشهور بابن المعلم ... حال آنکه کتاب معرفی شده از مفید نیست، بلکه اصل الايجاز فی المتعة برای مفید است، و محقق ثانی کتاب الايجاز را تلخیص کرده و «خلاصة الايجاز فی المتعة» نامیده است. و این اشتباه به کتاب تاریخ التراث العربی و مقدمه ای بر فقه شیعه و بعضی از کتب فهرست نسخ خطی راه پیدا کرده است.

النبي (ص) و بخشی از «افصاح» و ... که تنها به عنوان
الفصول المختاره آمده است.

۲۸- فهرست کتابخانه ملک

۱- در فهرست کتابخانه ملک (۱۸۲/۵) آمده: «المتعة من
الشيخ المفيد...»، ولی نسخه معرفی شده، کتاب «خلاصة
الايجاز في المتعة» محقق کرکي است که کتاب الايجاز في
المتعة شيخ مفيد را تلخیص کرده و «خلاصة الايجاز في المتعة»
نامیده است.

۲- در فهرست کتابخانه ملک (۷۷/۱) در ضمن معرفی
نسخه شماره ۲۹۲۶ به تبع از روی نسخه خطی «کتاب الايضاح
في الامامة» معرفی شده است، حال آنکه این نسخه خطی به
شماره ۲۹۲۶ کتاب الافصاح في الامامة است نه الايضاح.

۲- در فهرست کتابخانه ملک (۶۹/۶) در ضمن معرفی
نسخه مجموعه ۲۶۰۲/۱ کتاب النکت الاعتقادية را به شيخ مفيد
نسبت داده است، که یقیناً از شيخ مفيد نیست و از فخرالمحققين
فرزند علامه حلی است.

۲۹- فهرست نسخه های خطی کتابخانه آية الله العظمى گلپایگانی

در فهرست کتابخانه آية الله العظمى گلپایگانی (۲۲۱/۳)
آمده: «مزار شيخ مفيد متوفای ۴۱۳، ... که در ذریعه ۲۰/۲۲۳
به نام مزار قدیم و در ۲۰/۳۲۵ به نام مزار مفيد یاد شده است.
آغاز: یا من جعل الحضور في مشاهد اصفیائه ...» و حال آنکه
این نسخه معرفی شده کتاب مزار شهيد اول است، و منشأ اشتباه
این فهرست و تمام کتب فهرست نسخ خطی، کشف الحجب
(ص ۵۰۲) است، سپس به کتاب ذریعه سرایت کرده و از ذریعه
به تمام کتابهای فهرست نسخ خطی راه یافته است.

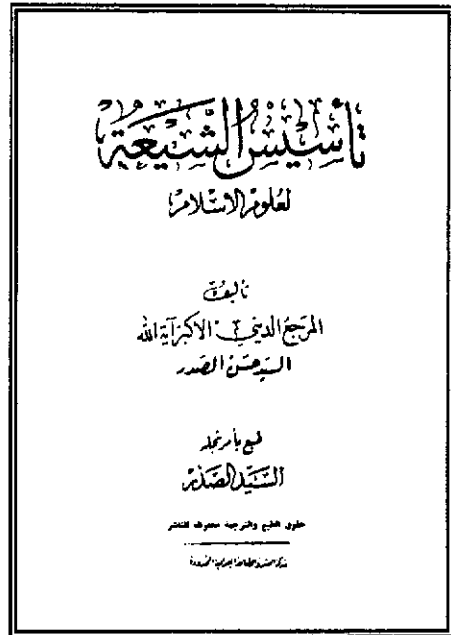
۳۰- فهرست دانشگاه

در فهرست کتابخانه مرکزی دانشگاه تهران چند نسخه به
عنوان «النکت الاعتقادية» به شيخ مفيد نسبت داده شد که از شيخ
مفيد نیست.

آن نسخ ها عبارتند از:

۱- ضمن مجموعه ۱/ ۸۷۸، فهرست دانشگاه ۳/ ۵۳۱.

۲- ضمن مجموعه ۲/ ۷۰۰۰، فهرست دانشگاه ۱۶/ ۴۲۴.

هدایه، هر دو از شيخ مفيد». حال آنکه این دو از شيخ صدوق
است و نه شيخ مفيد.

۲۷- فهرست الفبایی ... رضوی

۱- در فهرست الفبائی (ص ۴۹۲) آمده: «متعه ... عربی،
فقه، از شيخ مفيد»، حال آنکه این نسخه معرفی شده کتاب
المسائل السروية مفيد است و از آن جا که اولین سؤال و جواب
در موضوع متعه است، تصور شده که رساله في المتعة مفيد
است. این رساله که المسائل السروية است، در ضمن کتاب
عدة رسائل مفيد (ص ۲۳۲-۲۰۷) چاپ شده است.

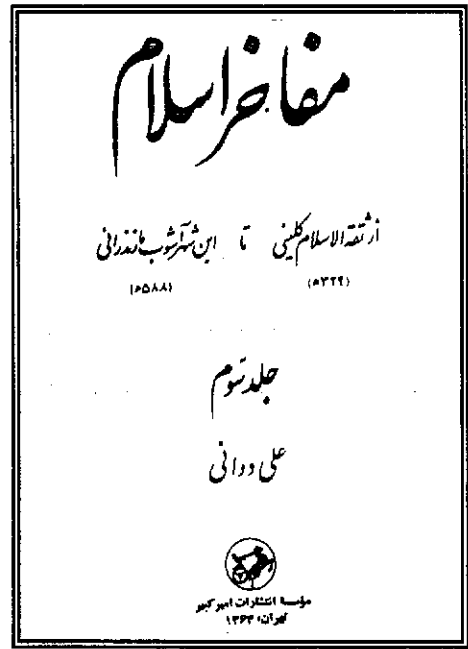
۲- در ص ۷۴۴ آمده: «عنوان معرفی نشده، المتعة ...
عربی، فقه، ض: ۱۴۶۵۲، نسخ خضر بن شيخ خان همدانی
۹۶۶ق، نل». این کتاب به عنوان متعه معرفی شده است و
مؤلف آن را نیز مشخص نکرده اند، حال آنکه کتاب «خلاصة
الايجاز في المتعة» است. مرحوم شيخ مفيد ۳ کتاب درباره متعه
دارد که یکی از آنان به نام «الايجاز (: الموجز) في المتعة»
است، و محقق کرکي آن را تلخیص کرده و «خلاصة الايجاز في
المتعة» نام نهاده است. این کتاب نیز تاکنون چاپ نشده است و
توسط کنگره شيخ مفيد چاپ خواهد شد.

۳- در ص ۴۳۵ آمده: الفصول المختارة من العيون
والمحاسن ...، ۹۸۸۲، حال آنکه این نسخه به شماره ۹۸۸۲/۲
مجموعه ای است شامل کتابهای «الفصول المختارة» و «ميراث

في معالم العلماء: الأشراف في نعت أهل البيت عليهم السلام، و هو أيضاً للشيخ السديد والولي الرشيد الشيخ المفيد. همان طور که ملاحظه می شود، دو کتاب شیخ مفید با همدیگر خلط شده است. مرحوم مفید کتابی به نام «الإشراف في عامة (یا عام) فرائض الإسلام» دارد و کتاب دیگری به نام «الإشراق في نعت أهل البيت عليهم السلام». کتاب «الإشراف» در فقه است، به خلاف کتاب «الإشراق».

۲- در کشف الأستار (۳/۳۹۹): «کتاب الأجوبة عن المسائل العشرة» که «کتاب الأجوبة عن المسائل العشرة» صحیح است.
 ۳- در کشف الأستار (۳/۴۰۱) ضمن معرفی دو کتاب آمده: «۱۷۰۸- و کتاب أجوبة المسائل العكبرية، ۱۷۰۹- کتاب أجوبة المسائل الإحدى والخمسين»، و حال آنکه این دو نام برای یک کتاب هستند، و نام دیگرش «المسائل الحاجبية» است.

۳۳- بهجة الآمال

۱- اسامی کتب شیخ مفید به نقل از فهرست شیخ طوسی در بهجة الآمال (۶/۵۸۷) آورده شده که کتاب «الفصول المختارة من العيون والمحاسن» به عنوان «الفصول المختارة من العيوب والمحاسن» ثبت شده است، و اشتباه «العیوب» هم چاپی نیست. زیرا در بعضی از نسخه های فهرست العیوب آمده و این اشتباه فهرست بدون اصلاح به بعضی کتابها، از جمله، این کتاب سرایت کرده است.

۲- فهرست کتب شیخ مفید به نقل از رجال نجاشی در بهجة الآمال (۶/۵۹۱-۵۸۷) آمده و اشتباهات چاپی و غیر چاپی که در رجال نجاشی چاپ قدیم بوده، در این کتاب نیز آمده است که عمده آنها را در نقد اعیان الشیعه و معجم رجال الحدیث تذکر دادیم. اینکه چند اشتباه دیگر:

الف: کتاب مسألة في الارادات، که «مسألة في الإرادة» صحیح است.

ب: کتاب لمح العيون، کتاب صلح البرهان، که «کتاب لمح البرهان» است، نه اینکه دو کتاب باشند به آن اسامی غریب و عجیب.

ج: کتاب الانتصاف، که «کتاب الانتصار» است.

د: جوابات الرفعی في فروع الفقه، که «جوابات الترقفي في فروع الفقه» صحیح است.

هـ: الرد علی ابن اخشید في الامامة، که «الرد علی ابن

۳- ضمن مجموعه ۱۶/۷۵۴۷، فهرست دانشگاه ۱۶/۶۲۲.
 ۴- ضمن مجموعه ۶/۷۶۹۳، فهرست دانشگاه ۱۶/۶۷۲.
 ۵- ضمن مجموعه ۱/۸۳۱۵، فهرست دانشگاه ۱۷/۱۰۶.
 ۶- ضمن مجموعه ۲۱/۶۹۶۶، فهرست دانشگاه ۱۶/۴۱۳.
 ۷- و نیز در فهرست کتابخانه دانشکده ادبیات دانشگاه تهران ضمن مجموعه ۱/۲۴۳ (فهرست کتابخانه، ص ۵۱۲).
 ۸- و نیز در فهرست دانشکده حقوق دانشگاه تهران ضمن مجموعه ۴/۱۵۵ (فهرست دانشکده، ص ۲۵۲).

۳۱- ریحانة الادب

۱- در ریحانه الادب (۵/۳۶۳) در ضمن معرفی کتب شیخ مفید آمده: «... الأشراف في علم فرائض الاسلام» که صحیح آن «الإشراف في عامة (عام) فرائض الإسلام» است.

۲- در ج ۵/۳۶۴ آمده: «تقريب الاحكام» که صحیح آن «تقرير الأحكام» است.

۳- در ج ۵/۳۶۴ آمده: «العيون والمجالس» که «العیون والمحاسن» صحیح است.

۴- در ج ۵/۳۶۴ آمده: «كشفي الالتباس» که «كشفي الإلباس» است.

۳۲- کشف الأستار

۱- در کشف الأستار (۳/۳۹۴) آمده: «کتاب الاشراف، و

۳۵- طرائف المقال

در کتاب طرائف المقال (۲/۴۸۸-۴۸۴) ضمن معرفی کتب شیخ مفید از رجال نجاشی آمده: «اقول و قد ذکر النجاشی تفصیل کتبه فیه علی ما فیه: ...» سپس نام تمام کتب را نقل کرده و در حالی که مصحح کتاب، از رجال نجاشی چاپ تصحیح شده هم استفاده کرده است، مع ذلك اغلاط فراوانی در آن هست. بعضی از آنها عبارتند از:

- ۱- کتاب النقض علی ابی عبدالله البصری، و کتاب فی المتعة، که صحیح آن «کتاب النقض علی ابی عبدالله البصری کتابه فی المتعة» است و نام یک کتاب است.
- ۲- کشف الالتباس، که «کشف الالتباس» است.
- ۳- کتاب الزاهرات فی المعجزات، که «الزاهر فی المعجزات» است.
- ۴- التاریخ الشرعیة، که «التواریخ الشریعة» است.
- ۵- مسأله فی تحقیق تخصیص الايام، که «مسأله فی تخصیص الايام» است.
- ۶- عمدة مختصر علی المعتزله، که «عمد مختصرة علی المعتزله» است.
- ۷- السمالة الکافئة، که «السمالة الکافیة» است.

۳۶- مجالس المؤمنین

فهرست کتب شیخ مفید به نقل از کتاب رجال نجاشی در مجالس المؤمنین (۱/۴۸۱-۴۷۸) و به ترتیب رجال نجاشی آمده که چندین اشتباه چاپی و غیر چاپی در آن رخ داده است که متذکر می شویم:

- ۱- کتاب العیوب والمحسن، که «کتاب العیون والمحسن» صحیح است.
- ۲- الرد علی الجاحظ والعثمانیة، که «الرد علی الجاحظ العثمانیة» است.
- ۳- کتاب ملح البرهان، که «کتاب لمح البرهان» است.
- ۴- جوابات ابی اللیث الاوانی فی الکلام علی الجبائی فی المعلوم، حال اینکه اینها دو کتابند: «جوابات ابی اللیث الاوانی» و «الکلام علی الجبائی فی المعلوم».
- ۵- الاقناع وجوب الدعوة، که «الاقناع فی وجوب الدعوة» است.
- ۶- الکلام فی الخبر المختلف ... ، که «الکلام فی الخبر

فهرست

کتابهای جایی عربی

ایران: آژان چاپ ناگون

سایر کشورها: بیشتر از سال ۱۳۳۴ هجری

تألیف

غائبانشار

نویسنده

الإخشیة فی الإمامة» است.

- و: مسأله فی انشقاق القمر و تکلیم الذراع المسمومة، که «المسمومة» زائد است.
- ز: عمدة مختصر علی المعتزله، که «عمد مختصرة علی المعتزله» است.

۳۴- لؤلؤة البحرين

تمام اسامی کتب شیخ مفید به نقل از رجال نجاشی در کتاب لؤلؤة البحرين (ص ۳۷۲-۳۶۷) ذکر شده است و چندین اشتباه چاپی و غیر چاپی در آن رخ داده شده که اکثر آنها در نقد اعیان الشیعة و معجم رجال الحدیث و ... تذکر داده ایم که از باب نمونه عبارتند:

- ۱- النقض علی الجاحظ فی قضیة المعتزله، که «... فضیلة المعتزله» صحیح است.
- ۲- الرد علی أصحاب الحاج، که «الرد علی اصحاب الحلاج» صحیح است.
- ۳- کشف الالتباس، که «کشف الالتباس» است.
- ۴- النقض علی ابی عبدالله البصری، کتاب فی المتعة، که اینها یک کتاب است به نام «النقض علی ابی عبدالله البصری کتابه فی المتعة».

خودداری می شود.

۳۷- مجمع الرجال

۱- در مجمع الرجال (۳۴/۶) به نقل از فهرست شیخ طوسی آمده: «المسائل الدينورية، المسائل المارزوانية» و حال آنکه «المسائل المازندرانية» صحیح است، كما اینکه در فهرست شیخ طوسی چاپ نجف نیز (ص ۱۵۸) آمده است. اما در فهرست شیخ چاپ هند و افسست دانشگاه مشهد (ص ۳۱۵) آمده: «المسائل الدينورية المازرانية» که این هم اشتباه است.

۲- در مجمع الرجال (۳۴/۶) دو مرتبه کتاب «المسائل الصاغانية» با عین ضبط شده است: «المسائل الصاغانية» که اشتباه، و با عین است: «المسائل الصاغانية».

۳- در مجمع الرجال (۳۴-۳۷/۶) به نقل از رجال نجاشی تمام کتب شیخ مفید نقل شده است. که چندین اشتباه چاپی و غیر چاپی- اکثراً به تبع رجال نجاشی چاپ قدیم- در آن رخ داده که می آوریم:

۱/۳- المجالس المجنوطة في فنون الكلام، و در پاورقی آورده شده: «المحفوظة خ ل». حال آنکه همین «المجالس المحفوظة في فنون الكلام» صحیح است و «المجالس المجنوطة» معنا ندارد رجوع شود به رجالی نجاشی، ص ۴۰۰.

۲/۳- الرد على العینی في الشوری، و در پاورقی آورده شده: «القبیعی خ ل». حال آنکه هر دو تصحیف است و صحیح آن «الرد على العتقی في الشوری» است. رجال نجاشی، ص ۴۰۱.

۳/۳- الرسالة الغریة، که صحیح آن «الرسالة العزیه» است.

۴/۳- کتاب الاشراف، که «کتاب الاشراف» است.

۵/۳- کتاب الاعلام، که «کتاب الاعلام» است.

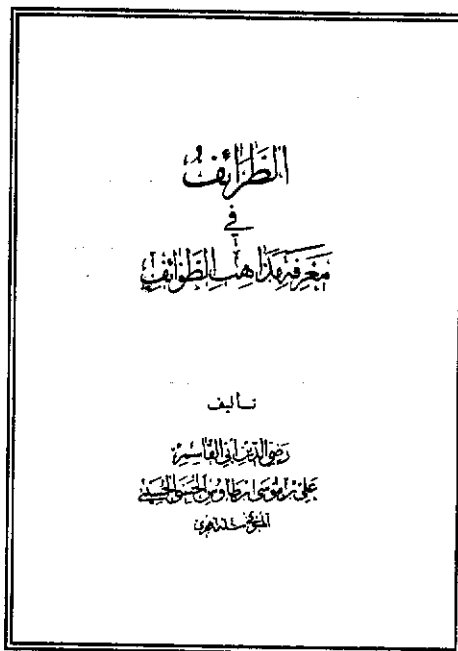
۶/۳- الرد على ابن الاخشید، که «الرد على ابن الاخشید» است.

۷/۳- مسألة في تخصيص الامام، که «مسألة في تخصيص

الایام» است.

و چندین مورد دیگر که در نقد اعیان الشیعه و معجم رجال

الحديث گفته شد.

المختلق ...» است.

۷- ام مولی فی اللسان، که «اقسام مولی فی اللسان» است.

۸- جواب ابی الحسن الحصنی مسائل الزیدیه، حال اینکه اینها دو کتابند: «جوابات ابی الحسن الحصینی» و «مسائل الزیدیه».

۹- مسألة في العين، که «مسألة في العترة» است.

۱۰- جوابات المشرقین ...، که «جوابات الشریقین ...»

است.

۱۱- الافتخار الرد على العینی في الحکایة والمحکي، حال آنکه اینها دو کتابند: «کتاب الافتخار» و «الرد على العتیبی في الحکایة والمحکي».

۱۲- الملة الحنبلیة، که «المسألة الحنبلیة» است.

۱۳- جوابات ابی الحماسی في الغیبة، حال آنکه اینها دو کتابند «جوابات ابن الحماسی» و «کتاب في الغیبة».

۱۴- الرد على ابی الرشد في الامامة، که «الرد على ابن رشید في الامامة» است.

۱۵- الرد على ابن الاحد في الامامة، که «الرد على ابن الاخشید في الامامة» است.

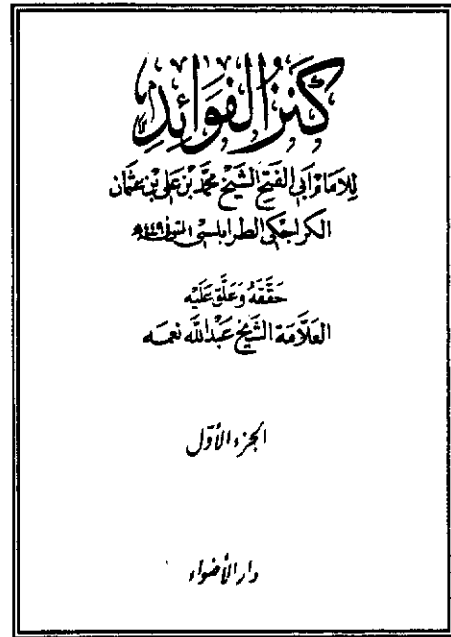
۱۶- المهدي في الامامة، که «العهد في الامامة» است.

۱۷- المسائل الحرائثیه، که «المسائل الحرائثیه» است.

۱۸- الرسالة الغریة، که «الرسالة العزیه» است.

و دهها غلط چاپی و غیر چاپی و دیگر که از ذکر آن

- ۱۰- کتاب العریض فی الکلام ، که «کتاب العویص فی الأحکام» است .
- ۱۱- جوابات ابی الحسن مسبط ... ، که «جوابات ابی الحسن سبط ...» است .
- ۱۲- جوابات ابی اللیث الادنی ، که «جوابات ابی اللیث الاوانی» است .
- ۱۳- الرد علی النفی فی الشوری ، که «الرد علی العیقی فی الشوری» است .
- ۱۴- مسألة فی العین ، که «مسألة فی العترة» است .
- ۱۵- الزاهرات فی المعجزات ، که «الزاهر فی المعجزات» است .
- ۱۶- مقایس الأنوار ... ، که «مقابس الأنوار ...» صحیح است .
- ۱۷- آمده است : کتاب الافتخار فی الرد علی العینی فی الحکایة والمحکي . اولاً اینها نام دو کتابند نه یک کتاب . ثانیاً اسمشان نیز غلط ثبت شده و صحیح آن چنین است : «کتاب الافتخار ، الرد علی القتیبی فی الحکایة والمحکي» .
- ۱۸- الرد علی الجبار فی التفسیر ، که «الرد علی الجبائی فی التفسیر» است .
- ۱۹- مسألة الجنیة ، که «مسألة الجنیة» است .
- ۲۰- کتاب فیضة العقل علی الافعال ، که «کتاب قضیة العقل علی الافعال» است .
- ۲۱- جوابات ابن ابی الحامی ، که «جوابات ابن الحمّامی» است .
- ۲۲- جوابات ابن واقد التسنی ، که «جوابات ابن واقد السنی» است .
- ۲۳- کتاب علی بن الاخشیذ فی الامامة ، که «کتاب الرد علی ابن الإخشیذ فی الإمامة» است .
- ۲۴- مسألة فی میراث النسبی ، که «مسألة فی میراث النبی (ص)» است .
- ۲۵- کتاب العهد فی الإمامة ، که «کتاب العمدة فی الإمامة» است .
- ۲۶- المسائل الجرجانیة ، که «المسائل الحرانیة» است .
- ۲۷- المسائل الغریة ، که «المسائل العزیة» است .
- ۲۸- الکلام فی ان المكان لا یخلو عن التکلم ، که «الکلام فی أنّ المكان لا یخلو من متمکن» است .

۳۸- قصص العلماء

- فهرست کتب شیخ مفید در کتاب قصص العلماء (ص ۴۰۶-۴۰۴) به ترتیب رجال نجاشی آمده که مطابق با رجال نجاشی چاپ قدیم است و ما در نقد اعیان الشیعه و معجم رجال الحدیث و ... تذکر داده ایم و اینک تنها چند اشتباه چاپی و غیر چاپی را که در قصص العلماء راه یافته است ، می آوریم :
- ۱- کتاب العیوب والمحاسن ، که «کتاب العیون والمحاسن» است .
- ۲- الرد علی الجاحظ والعقانیة ، که صحیح آن «الرد علی الجاحظ العثمانیة» است .
- ۳- کتاب نقض المرادنیة ، که صحیح آن «کتاب نقض المروائیة» است .
- ۴- کتاب المسائل الصاعیة ، که «کتاب المسائل الصاغانیة» است .
- ۵- آمده است : کتاب النقض علی ابی عبدالله البصری ، ۱۶ : کتاب فی المعتة و حال آنکه اینها نام یک کتاب است «کتاب النقض علی ابی عبدالله البصری کتابه فی المتعة» .
- ۶- مسألة فی نکاح الکتاب بیات ، که «مسألة فی نکاح الکتابیات» است .
- ۷- جمل الغرایض ، که «جمل الفرائض» است .
- ۸- کتاب الحمل ، که «کتاب الجمل» است .
- ۹- الکلام فی المقوم ، که «الکلام فی المعدوم» است .

از کتابهایی که نام آن کلام داشته باشد باقی نمانده است]، تمهید [تمام آنها باقی نمانده اند] تقریب الاحکام [اولاً تقریر الاحکام صحیح است و ثانیاً باقی نمانده] و ...» (ص ۱۸).

همانطور که ملاحظه می شود مؤلف صلاحیت تالیف چنین کتابی را نداشته است.

۴۰- فقهای نامدار شیعه

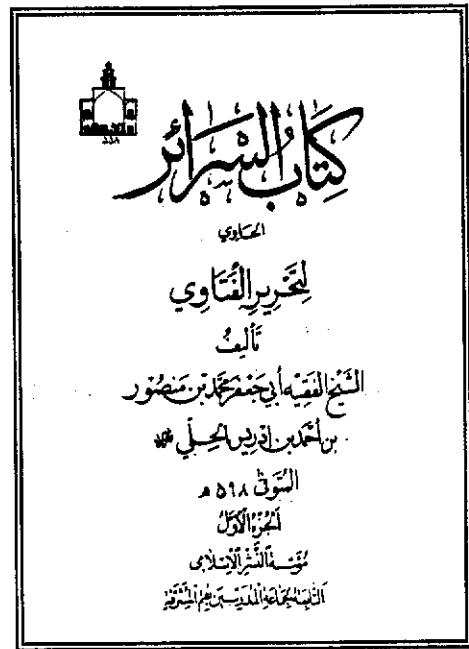
۱- در کتاب فقهای نامدار شیعه (ص ۵۷) آمده: «نجاشی ۱۷۱ جلد کتاب از تالیفات شیخ را ذکر کرده است که اسامی برخی از آنها به این ترتیب است: ۱- در اصول الفقه: مقننه و الفرائض الشرعیه و احکام النساء». حال آنکه هر سه تالیف اینها جزء کتب فقهی هستند نه کتب اصول فقه؛ در سراسر این کتاب از این اشتباهات فاحش و بی ربط بسیار دیده می شود که محض نمونه هر صفحه ای از این کتاب را می توانید ببینید.

۲- آمده است: «در علم کلام ... نقض المعتزله، افصاح» و حال آنکه صحیح آن «نقض فضیله المعتزله» و کتاب دیگر «افصاح» است.

۴۱- تأسیس الشیعه

۱- در تأسیس الشیعه (ص ۳۱۲) آمده: «الشیخ المفید ... صنف فی کل علوم الاسلام و اخرج فهرس کتبه تلمیذه أبو العباس النجاشی فی کتاب فهرست اسماء مصنفی الشیعه [یعنی رجال النجاشی]، و من جمله مصنفاته کتابه فی اصول الفقه تام المباحث مع صغر حجمه، و قد رواه عنه الشیخ أبو الفتح الکرجکی، و ادرجه بتمامه فی کتابه کنز الفوائد و قد طبع بایران و عندنا منه نسخه». حال آنکه کراجکی تمام کتاب اصول الفقه شیخ مفید را در کنز الفوائد نیاورده است و دو بار تصریح کرده که این مختصر کتاب اصول الفقه است. بنگرید: «مختصر التذکره باصول الفقه استخراجته من کتاب شیخنا المفید» (کنز الفوائد ۱۵/۲). و در آخر رساله اصول فقه آمده: «و قد اثبت لك ايدك الله جمل ما سالت في اثباته و اورده مجرداً من حججه و دلالاته، ليكون تذكرة لك بالمعتقد كما ذكرت، و لم اتعد فيه مضنون کتاب شیخنا المفید ...» (کنز الفوائد ۲/۳۰)

و از همه مهمتر، در سرائر (۱/۱۳۳) مطلبی از کتاب اصول الفقه شیخ مفید نقل می کند که در کنز الفوائد نیست. و نیز طوسی در کتاب عدة الاصول موارد بسیاری از کتاب اصول فقه

۲۹- کتاب اهل السترقه في الاهله والعدد، که «کتاب اهل الرقة في الاهله والعدد» است.

و دهها اشتباه چاپی و غیر چاپی دیگر از رجال النجاشی چاپ قدیم به این کتاب سرایت کرده است.

۳۹- علمای بزرگ شیعه

از باب ضرب المثل «تر و خشک با هم می سوزند»، ناچاریم که این کتاب سست را جزء کتابهای ارزشمند، نقد کنیم. زیرا کتاب آن قدر آبیکی و بی پایه است که نمی توان کل کتاب را به نقد کشید، بلکه به سختی می توان مطلب صحیحی در این کتاب پیدا کرد، ادعای ما با آوردن چهار سطر از اسامی کتب شیخ مفید به اثبات می رسد. بنگرید:

«تالیفات او را تا دوست جلد نوشته اند، بعضی آنها که تاکنون باقی مانده [!؟] و اغلب بچاپ رسیده عبارتند: از ارشاد، اختصاص، اعلام، افتخار [باقی نمانده، چه رسد که چاپ شده باشد]، اقتاع [این کتاب هم باقی نمانده] ایضاح [که ایضاح صحیح است و معلوم نیست باقی مانده باشد]، افصاح، انتظار [مرحوم مفید چنین کتابی ندارد، چه رسد که باقی مانده باشد و یا به چاپ رسیده باشد]، اطراف [باقی نمانده] اشراف، آمالی [که آمالی صحیح است]، ایمان ابیطالب، امامت امیرالمؤمنین، انتصار [باقی نمانده]، انسان، اعجاز القرآن، اصول فقه، بیان [باقی نمانده] نکت، کلام [که مرادشان هر کدام

استفاده می کنند. با پوزش از محضر استاد چند غلط چاپی و غیر چاپی در این کتاب در ارتباط با آثار شیخ مفید رخ داده که اشاره می شود.

۱- کتاب فصول از عیون و محاسن، که «کتاب فصول از عیون و محاسن» است.

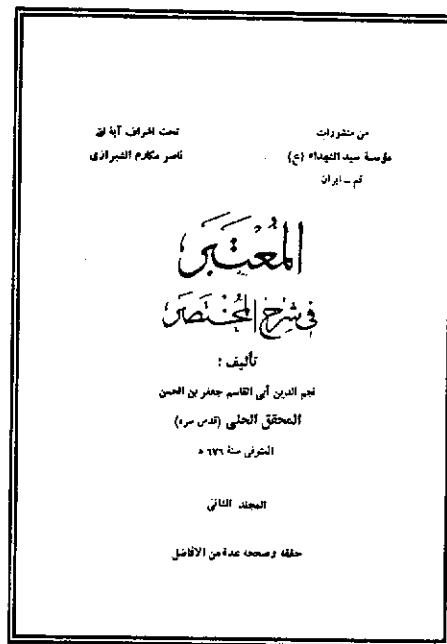
۲- جوابات البرقعی فی فروع الفقه، که «جوابات الترقی فی فروع الفقه» است.

۳- الرد علی القسفی فی الشوری، که «الرد علی العتقی فی الشوری» است.

۴- جوابات ابی جعفر محمدبن الحسین الیشی، که «جوابات ابی جعفر محمدبن الحسین الیشی» است.

۵- در ص ۲۵۸ آمده: «کتب اضافی ابن شهر آشوب اینهاست: ... رد العدم ...، الاشراف فی لغت اهل البيت» حال آنکه اولی «رد العدم» و دومی «الاشراف فی نعت اهل البيت» است.

۶- در ص ۲۵۹ آمده: «مثلاً المبین همان المنیر، الاقتصار همان الانتصار، المسائل السرویه همان مسائل مازندرانیه ... باشد و ممکن است نباشد». در مورد کتاب اوّل یقیناً المبین همان کتاب «المنیر» است و در هر دو چاپ معالم العلماء (چاپ اقبال و چاپ نجف) به اشتباه ثبت شده است. زیرا در نسخه های خطی معالم العلماء که از روی خط سید ابن طاوس نوشته شده، نام صحیح کتاب «المنیر» آمده است. و الانتصار هم غیر از الاقتصار است. در مورد کتاب سوم نیز باید گفت که آنها دو کتابند کتاب المسائل السرویه در عده رسائل مفید به چاپ رسیده و المسائل المازندرانیه کتابی است که خود شیخ مفید در کتاب دیگرش به نام المسائل السرویه از آن یاد کرده و فرموده است: «... و قد اجبت عن كثير من الأخبار المختلفة في مسائل ورد علي بعضها من ... و بعضها من ناحية تعريف بمازندران». (المسائل السرویه ضمن عده رسائل مفید، ص ۲۲۳). بنابراین وقتی که در مسائل سرویه نام کتاب المسائل المازندرانیه را می برد، یقیناً آنها دو کتابند نه یک کتاب. از آنجا که اسامی کتب شیخ مفید از رجال نجاشی چاپ قدیم اخذ شده، دهها اشتباه ریز و درشت دیگر در این کتاب موجود است که با مقایسه با رجال نجاشی چاپ مصحح (از ص ۴۰۲-۳۹۹) مشخص می شود و ما از ذکر آنها به خاطر طولانی شدن خودداری می کنیم.

شیخ مفید نقل کرده است که در کنز الفوائد نیست.

۲- در تاسیس الشیعه (ص ۳۳۶) آمده: «الشیخ المفید ... له کتاب البیان فی انواع علوم القرآن» حال آنکه در کتابهای رجال و تراجم چنین کتابی را به شیخ مفید نسبت نداده اند. آری در رجال نجاشی (ص ۴۰۱ و ۴۰۰) چند کتاب در موضوع قرآن به شیخ مفید نسبت داده شده، ولی هیچکدام به آن اسم نیست. بنگرید: «الکلام و جوه اعجاز القرآن»، «کتاب البیان فی تألیف القرآن»، «الکلام فی حدث (حدوث) القرآن»، «کتاب البیان عن غلط قُطرب فی القرآن».

۳- در تاسیس الشیعه (ص ۳۸۲) آمده: «... رجعنا إلى ما فی فهرست الطوسی قال بعد کلامه المتقدم فمن کتبه ... المسائل الدینوریه، المسائل المنشوره نحواً من مائة مسألة» در صورتی که در فهرست شیخ طوسی (ص ۱۵۸) چنین آمده است: «... المسائل الدینوریه، المسائل المازندرانیه، والمسائل المنشوره نحو من مائة مسألة». بنابراین «المسائل المازندرانیه» ساقط شده و «المسائل المنشوره» نیز غلط ثبت شده است.

۴۲- مفاخر اسلام

فهرست کتب شیخ مفید در کتب مفاخر اسلام (۳/۲۵۹-۲۵۵) از کتابهای رجال نجاشی و فهرست شیخ و معالم العلماء نقل شده است. کتاب مفاخر اسلام یکی از بهترین های کتابهای فارسی در شرح حال عالمان است و عامه مردم و طلاب از آن

آری شیخ طوسی کتابی به نام «المفصح فی الامامة» دارد. که در کتاب «الرسائل العشر» (ص ۱۳۸-۱۱۵) چاپ شده است. یقیناً مراد کتاب نقض، کتاب شیخ مفید بوده است نه کتاب شیخ طوسی. زیرا بعد از چند صفحه در دفاع از مؤلف کتاب نام مفید را می برد.

۴۵- میر حامد حسین

به جهت اتقان و پر مایه بودن کتابهای استاد حکیمی، کمتر اشتباه و لغزشی در آثار ایشان دیده می شود، ولی از آن جا که در کتابهای دیگر اشتباه و غلط بسیار زیاد است، تعدادی از آنها به کتاب با ارزش «میر حامد حسین» راه یافته است که:

۱- در کتاب میر حامد حسین (ص ۴۶ و ۴۹) آمده: شماری از کتابها و رساله های وی را که به چاپ رسیده است یاد می کنیم ... ، ۸- الثقلان ... این رساله در مجموعه عده رسائل به چاپ رسیده است. حال آنکه تنظیم کننده کتاب عده رسائل مفید به اشتباه چهار سؤال و جواب آخر از شانزده سؤال و جواب المسائل الجارودية را به عنوان «کتاب الثقلان» از شیخ مفید مستقلاً در عده رسائل مفید (از ص ۱۶۵ تا ۱۷۴) آورده و این اشتباه به کتاب بالا نیز سرایت کرده است.

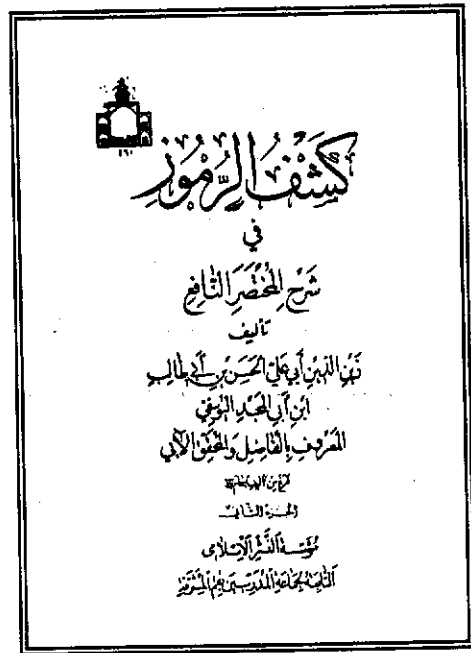
بله مرحوم نجاشی در رجال (ص ۴۰۱) کتابی در این موضوع به عنوان: «مساله فی قوله عليه السلام انی مخلف فيکم الثقلين» برای شیخ مفید نام برده که خارج از محل بحث است.

۲- در ص ۵۳ آمده: «النکت الاعتقادية ... چاپ دوم آن در بغداد ... است. با تعلیقات علامه سید هبیه الدین شهرستانی ...»، رساله نکت الاعتقادية چندین بار به چاپ رسیده و ترجمه و حواشی سودمندی نیز برای آن نوشته شده است و حال اینکه این کتاب از فخر المحققین، پسر علامه حلی است و به اشتباه به شیخ مفید نسبت داده اند.

۳- در ص ۴۷ کتاب الاختصاص تألیف شیخ مفید شمرده شده که چنین نیست.

۴۶- الطرائف

در طرائف (۱/ ۱۲۰) آمده: «قال عبدالمحمود: [سیدابن طاووس]: و قد وقفت علی کتاب اسمه کتاب العمدة فی الاصول، اسم مصنفه محمد بن محمد بن النعمان و یلقب بالمفید قد اورد فيه الاحتجاج علی صحة الامامة بحديث نبيهم

۴۳- فهرست کتابهای چاپی عربی

در کتاب فهرست کتابهای چاپی عربی (ص ۸۹۴) آمده: «المقنع فی الفقه، شیخ المفید أبو عبدالله محمد بن محمد النعمان البغدادی (او) شیخ الصدوق ...، طهران ۱۲۷۶ سنة، رحلی، ضمن جوامع الفقه [جوامع الفقهية]» اولاً المقنع فی الفقه تألیف شیخ صدوق است، و شیخ مفید کتاب المقنعة دارند، ثانیاً کتاب مقنعه شیخ مفید در آن سال ۱۲۷۶ جزء جوامع الفقهية به چاپ نرسیده بود، بله اخیراً کتاب مقنعه شیخ مفید در آخر جوامع الفقهية اضافه شده و به چاپ رسیده است که خارج از محل بحث است.

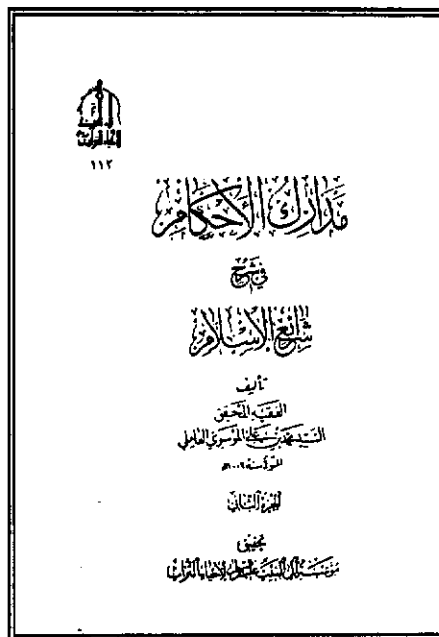
۴۴- نقض

در کتاب نقض (ص ۲۳۵) عبارتی از کسی نقل می کند که: «... و کتاب المفصح فی الامامة که محمد نعمان الحارثی [تألیف] کرده است، چند طعن برای اجلای صحابه زده است ...» صاحب نقض در جواب ایشان (در ص ۲۴۳) گفته اند: «اما آنچه گفته است که: محمد نعمان حارثی در کتاب آورده است، در کتاب المفصح فی الامامة. اجلاء صحابه را طعنها زده است ... خود بخلاف راستی است». حال آنکه کسی به شیخ مفید کتاب «المفصح فی الامامة» را نسبت نداده و یقیناً مرادشان «الافصاح فی الامامة» است، و مطالبی که از این کتاب نقل کرده یا «الافصاح» سازگار است.

است؛ کما اینکه آقا بزرگ در ذیل عبارتش آورده: «... و توجد نسخة اخرى في الرضوية مكتوب على ظهرها أنه عقائد فخر الدين ابن العلامة الحلبي». و نیز رجوع شود به فهرست کتابخانه مرکزی آستان قدس رضوی (۱/۱۷۴)، چاپ جدید در ذیل نسخه شماره ۲۰۶، و نیز فهرست القبائی کتب خطی کتابخانه مرکزی آستان قدس رضوی، ص ۴۰۵.

و به تبع اشتباه این کتاب چاپ شده و منطبق نمودن آقا بزرگ کتاب «النکت فی مقدمات الاصول» شیخ مفید را بر این «النکت الاعتقادية» چاپ شده، در تمام فهرست نسخ خطی کتابخانه ها، نسخه های «رساله ای در عقاید» فخر المحققین را به عنوان النکت الاعتقادية شیخ مفید ثبت و ضبط کرده اند که اشتباه است.

که از آن جمله کتب فهرست است: ۱- فهرست کتابخانه مرکزی دانشگاه تهران، مجموعه های: ۱/۸۷۸ و ۲/۷۰۰۰ و ۱۶/۷۵۴۷ و ۶/۷۶۹۳ و ۱/۸۳۱۵ و ...، ۲- کتابخانه مدرسه فیضیه مجموعه ۵/۱۱۵۲، ۳- کتابخانه ملک مجموعه ۱/۲۶۰۲، ۴- کتابخانه آستانه حضرت معصومه مجموعه ۱/۷۲، ۵- کتابخانه دانشگاه اصفهان مجموعه ۲/۱۸۲، ۶- کتابخانه دانشکده ادبیات تهران مجموعه ۱/۲۴۳، ۷- کتابخانه حسینییه شوشتریها مجموعه ۷/۳۰۰، ۸- مدرسه رضویه مجموعه ۲/۹۸، ۹- دانشکده حقوق تهران مجموعه ۴/۱۵۵. ادله ای که ثابت می کند «النکت الاعتقادية» چاپ شده از شیخ مفید نیست، رجوع شود به خاتمه کتاب «فهرست آثار شیخ مفید در کتابخانه آیه الله المرعشی النجفی» که توسط فاضل دانشمند جناب حجت الاسلام والمسلمین آقای رضا مختاری به رشته تحریر در آمده است.

محمد صلی الله علیه و آله انی تارک فیکم الثقلین و هذا القظه: ...» در رجال نجاشی و فهرست شیخ و معالم العلماء کتابی به نام «العمدة فی الاصول» را به شیخ مفید نسبت نداده اند، و به احتمال قوی این کتاب همان «کتاب العمدة فی الإمامة» باشد که در رجال نجاشی (ص ۴۰۲) آمده است.

و یا احتمالاً مراد از العمدة فی الاصول کتابی بوده که شیخ مفید در امامت داشته است. مانند ایضاً و ... و به جهت نداشتن اسمی برای آن کتاب به این نام ذکر شده است. در ذریعه نیز کتاب «العمدة فی الاصول» نامش نیامده و در هیچ کتابی غیر از «الطرائف» مطرح نشده است. و مطالبی که از این کتاب نقل شده است، در هیچ یک از کتب موجود شیخ مفید نیست.

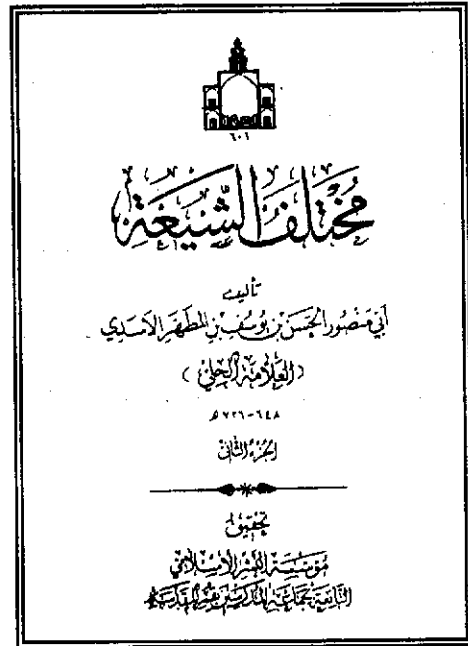
۴۷- النکت الاعتقادية

سالها پیش رساله ای با نام «النکت الاعتقادية» به عنوان یکی از تالیفات شیخ به تصحیح مرحوم هبة الدین شهرستانی در بغداد چاپ شد و پس از آن نیز بارها- و بعضاً با ترجمه فارسی آن- به چاپ رسید و مسلم می نمود که تالیف شیخ مفید است. آقا بزرگ نیز در ذریعة (۲۴/۳۰۲) در زیر عنوان «النکت فی مقدمات الاصول» که مرحوم نجاشی این عنوان را در رجال خود (ص ۳۹۹) به شیخ مفید نسبت داده است بر کتاب النکت الاعتقادية چاپ شده منطبق کرده حال اینکه کتاب چاپ شده به عنوان «النکت الاعتقادية» تالیف فخر الحققین، پسر علامه حلّی

۴۸- محمد بن محمد بن النعمان الشیخ المفید

۱- در این کتاب جزء مؤلفات چاپی شیخ مفید آمده است: «الهدایة فی الفقه، طهران ۱۲۷۶ هـ». اولاً شیخ مفید کتابی به نام «الهدایة فی الفقه» ندارد، چه رسد به اینکه چاپ شده باشد. مشخصات داده شده منطبق با کتاب «الهدایة» شیخ صدوق است که در ضمن کتاب «الجوامع الفقهیة» در سال ۱۲۷۶ هـ به طبع رسیده است.

۲- همچنین در ضمن کتب چاپی شیخ مفید آمده است: «رسالة فی الرد علی الباقلائی، النجف المطبعة التجاریة» که نام

رسیده است، ولی کتاب «شرح کتاب الإعلام» مفقود است.
در سرائر (۱۵۵/۱) آمده: «شرح کتاب الإعلام» که صحیح آن «شرح کتاب الإعلام» است.

۲- در سرائر (۳۱۱/۱) آمده: «و مذهب شیخنا المفید ایضاً فی کتاب الاشراف» که صحیح آن «... الاشراف» است و نه «الاشراف»

۳- در سرائر (۷۳۸/۲) آمده: «و ما اخترناه و حررناه مذهب شیخنا محمد بن محمد بن النعمان المفید، فی کتابه التمهید» و در پاورقی آورده اند: «التمهید: مخطوط» و حال آنکه کتاب التمهید شیخ مفید مفقود است و هنوز نسخه ای از آن به دست نیامده است. بنابراین جمله «التمهید: مخطوط» اشتباه است.

۵۱- المعتمر

در رجال نجاشی (ص ۴۰۲) کتابی به نام «الرسالة العزیه» به شیخ مفید نسبت می دهد، و از این کتاب در اکثر کتب فقهی مطلب نقل شده است، و از آن کتابها، کتاب «المعتمر» محقق اول است. در کتاب معتمر چند اشتباه درباره این کتاب رخ داده است. بنگرید:

۱- در معتمر (۲۹۱/۱) آمده: «والمفید فی الرسالة العزیه» که غلط است و صحیح آن «الرسالة العزیه» است؛ کما اینکه در معتمر طبع قدیم (ص ۷۸) «العزیه» ضبط شده است.

۲- در معتمر (۲/۵۸۵ و ۶۴۱) دو مرتبه گفته شده: «المفید فی الغریه» یا «الرسالة الغریه» که صحیح آن «العزیه» است.

۳- در معتمر (۱/۹۶) آمده: «... ذکره فی الرسالة الغریه» که «العزیه» صحیح است.

۴- در مقدمه محقق بر معتمر (۱/۳۴) آمده: «و ربما احتجت إلى رمز الكتب فليكن هذه ... الرسالة الغریه (غر)»، که صحیح آن «الرسالة العزیه (عز)» است.

۵- و نیز در مقدمه محقق بر معتمر (۱/۳۴) آمده: «و ربها احتجت إلى رمز الكتب فليكن هذه ... الاركان (ن)»: با تفحص ناقصی که در کتاب معتمر انجام دادیم، نام کتاب «الاركان» شیخ مفید در کتاب معتمر نیامده است.

۶- در معتمر (۱/۷۱) آمده «و قال المفید فی المقنع» که صحیح آن «المقنعة» است.

دیگری از کتب شیخ مفید است که معرفی کرده و در عده رسائل مفید (ص ۱۸۲-۱۸۱) به عنوان «رسالة فی النص علی امیر المؤمنین علی بن ابی طالب علیه السلام» چاپ شده است.

۴۹- کنز الفوائد

کراجکی در کنز الفوائد (ص ۲۳۵)، طبع قدیم ج ۲/۱۰۱، طبعه جدید، بیروت) یک سؤال و جواب از شیخ مفید در کتاب اشراف نقل کرده است که در هر دو چاپ به این نحو «... فی کتاب الاشراف» ضبط شده است که صحیح آن «کتاب الاشراف» است. کتاب اشراف شیخ مفید تا کنون چاپ نشده و بزودی توسط کنگره شیخ مفید به زیور طبع آراسته خواهد شد. سؤال و جوابی که در کنز الفوائد آمده، در کتاب الاشراف (ص ۱۷) چاپ کنگره آمده است. منشأ اشتباه اکثر کتب فقهی و غیر فقهی در نوشتن و تلفظ «کتاب الاشراف» به صورت «کتاب الاشراف» همین چاپ قدیم کنز الفوائد و کتاب رسائل شهید ثانی (کتاب وجوب صلاة الجمعة) بوده است.

۵۰- سرائر

۱- مرحوم مفید کتابی به نام «کتاب الإعلام» دارد (رجال نجاشی، ص ۴۰۰) و کتاب دیگری به نام «شرح کتاب الإعلام» دارد. و مراد از «کتاب الإعلام»، الإعلام فیما اتفقت علیه من الاحکام است که در عده رسائل مفید (ص ۳۱۸ تا ۳۴۲) به چاپ

۵۴- مدارك الاحكام

در كتاب مدارك الاحكام نيز چندین مرتبه كتابه «العزیه» مفید «الغریه» ضبط شده است . بنگرید .

- ۱- در مدارك الاحكام (۲/۲۲۹) آمده: «والمفید فی المسائل الغریه» که «المسائل العزیه» صحیح است .
- ۲- در مدارك الاحكام (۵/۲۵۶ و ۳۷۸ و ۴۲۷) آمده: «... المفید رحمه الله فی المسائل الغریه» که صحیح آن «المسائل العزیه» است .

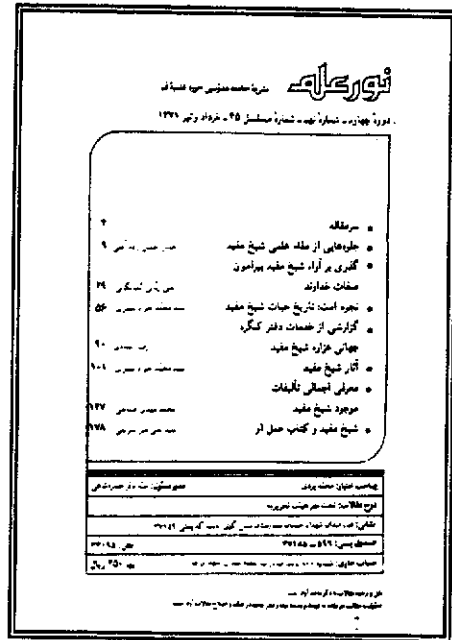
۵۵- رسائل شهید ثانی

در رجال نجاشی (ص ۳۹۹) کتابی به عنوان «كتاب الإشراف» از برای شیخ مفید یاد شده است ، که نام کامل آن «الإشراف فی عامه فرائض الاسلام علی مذاهب آل الرسول علیهم السلام» است و در دو نسخه خطی شماره ۷۸/۴ و ۲۴۳/۴ در کتابخانه حضرت آیه الله المرعشی به همان عنوان ذکر شده است . شهید ثانی از کتاب «الإشراف» در کتاب وجوب صلاة جمعة (چاپ شده در ضمن رسائل شهید ثانی) از این کتاب به عنوان «الإشراف فی عامه فرائض الإسلام» یاد کرده است رسائل شهید ثانی ص ۷۷ یا رساله صلاة الجمعة ص ۳۴ (چاپ دفتر انتشارات اسلامی) و در ذریعة (۲/۱۰۲) به نام «الإشراف فی عام کذا» فرائض الإسلام» یاد کرده است و لکن در رسائل شهید ثانی (ص ۶۸) این کتاب به صورت «الأشراف» ضبط شده که صحیح آن «الإشراف» است .

۵۶- النهایة و نکتها

یکی از چند کتابی که توسط دفتر انتشارات اسلامی با تصحیح خوب و چاپی کم غلط منتشر شده ، کتاب «النهایة و نکتها» است که یک یا چند اشتباه چاپی در آن هرگز از ارزش و عظمت آن نمی کاهد :

- ۱- در النهایة و نکتها (۲/۴۸۰) آمده: «اختاره المفید فی کتاب الاعلام» که صحیح آن «کتاب الاعلام» است .
- ۲- در پاورقی النهایة و نکتها (۲/۴۷۹ و ۳/۲۶۹) آمده: «... المفید فی کتاب الاعلام» که «کتاب الاعلام» است و این دو مورد اشتباه چاپی است .

۵۲- کشف الرموز

در كتاب كَشَفِ الرموز چند مرتبه نام كتاب «العزیه» شیخ مفید «الغریه» ضبط شده است :

- ۱- در كَشَفِ الرموز (۱/۲۵۹ و ۲۷۲ و ۲۹۷) «الرساله الغریه» آمده که صحیح «الرساله العزیه» است . رجوع شود به رجال نجاشی ، ص ۴۰۲ .
- ۲- در كَشَفِ الرموز (۲/۱۵۶ و ۳۷۲) «المسائل الغریه» آمده که صحیح آن «المسائل العزیه» است .

۵۳- الدروس

چندین دفعه نام كتاب «العزیه» شیخ مفید در كتاب الدروس شهید اوّل (چاپ جدید) به اشتباه ضبط شده است .

- ۱- در الدروس (۱/۲۶۰) در متن كتاب آمده: «ويظهر من المفید فی الغریه» و در پاورقی نیز آورده اند: «فی (ز) العزیه» که باید گفت همین نسخه ای که در پاورقی از آن نقل کرده اند صحیح است و نام كتاب «العزیه» است و اگر حداقل به الذریعه رجوع می کردند می دانستند که کتابی به نام «الغریه» نداریم ، بلکه در ذریعه هم «العزیه» آمده است .
- ۲- در پاورقی دروس (۱/۲۰۳ و ۲۰۶ و ۲۶۱) آمده: «ذكر قوله هذا في الرسالة الغریه» که صحیح آن «الرساله العزیه» است . رجوع شود به رجال نجاشی ، ص ۴۰۲ .

رجوع کنید به مختلف الشیعة، ۱/ ۲۷۱ و ۲۱۹ (چاپ مرکز مطالعات تحقیقات اسلامی)

۲- در مختلف الشیعة (۲/ ۳۷۲ و ۳۸۶، ۳۷۶، ۴۰۷، ۴۱۵، ۴۲۰) (چاپ دفتر انتشارات اسلامی) نام کتاب العزیه به غلط «الغریة» ضبط شده است.

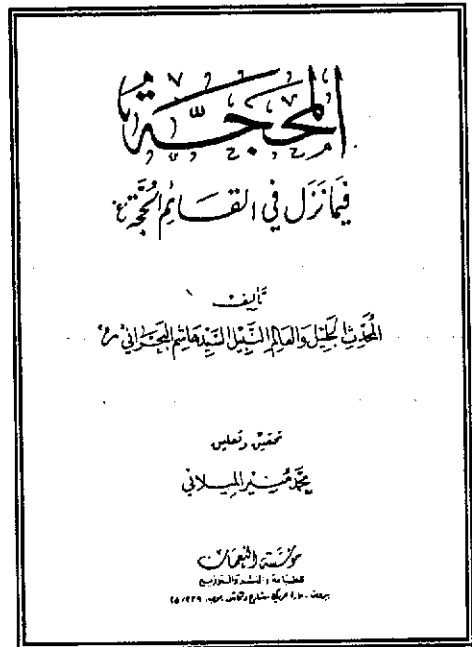
در میان کتب فقهی تصحیح شده تنها ۳ کتاب فقهی مصححان آن، نام کتاب العزیه را صحیح ثبت کرده اند که عبارتند: ۱- الرسائل التسع، ۲- تنقیح الرائع، ۳- مختلف الشیعة (چاپ مرکز تحقیقات).

۵۹- مستمسک العروة الوثقی

در کتاب مستمسک (۱/ ۴۳۵-۴۳۴) به تبع بحار الانوار آمده است: «... و نحوه ما فی مناقب ابن شهر آشوب عن کتاب المعتمد فی الاصول للشیخ المفید عن علی بن مهزیار، و ما فی البحار عن کتاب یظنه مجمع الدعوات لمحمد بن موسی بن هارون التلعکبری...» در نقد بحار مفصلاً بحث شد، اما به طور خلاصه عبارت مستمسک از بحار الانوار (۷۷ یا ۸۰/ ۱۱۷) اخذ شده است و در بحار چاپی نسبت داده شد که ابن شهر آشوب در مناقب از کتاب المعتمد فی الاصول تألیف شیخ مفید روایتی را نقل کرده است.

حال آنکه در مناقب چهار جلدی و مناقبی که اخیراً در بیروت چاپ شده، چنین نسبتی را نداده، بلکه آمده است: «المعتمد فی الاصول قال علی بن مهزیار...» (مناقب ۴/ ۴۱۳). بنابراین به احتمال قوی نسخ بحار جمله «للشیخ المفید» را اضافه کرده اند؛ کما اینکه در مستدرک الوسائل همین روایت از مناقب بدون استناد به شیخ مفید، نقل شده است. بنگرید: «ابن شهر آشوب فی المناقب: نقلاً من کتاب المعتمد فی الاصول، قال علی بن مهزیار» (مستدرک الوسائل ۲/ ۵۶۲).

بنابراین جمله «للشیخ المفید» اولاً از اضافه نسخ است، و ثانیاً محتملاً جمله «المعتمد فی الاصول» نام کتابی نیست، بلکه مراد در اینجا یعنی در اصول معتمده چنین روایتی آمده است. مؤید این نظر، اینکه، علامه مجلسی بعد از نقل این روایت از مناقب ابن شهر آشوب همین روایت را نقل می کند: «و وجدت فی کتاب عتیق من مؤلفات قدماء اصحابنا اظنه مجموع الدعوات لمحمد بن هارون بن موسی التلعکبری رواه عن... عن علی بن یقظین الالهوازی عنه علیه السلام مثله» (بحار الانوار ۸۰

۵۷- جامع المقاصد

۱- در کتاب جامع المقاصد (۱۲/ ۱۲۳) آمده: «... اختاره المفید فی احکام النساء» و در پاورقی نوشته اند: «احکام النساء، ضمن رسائل الشیخ المفید: ۲۰» حال آنکه کتاب احکام النساء تاکنون چاپ نشده است، چه رسد به اینکه در ضمن رسائل شیخ مفید باشد. کتاب مزبور برای اولین بار توسط کنگره هزاره شیخ مفید چاپ خواهد شد.

مضافاً اینکه صفحه ۲۰ عدة رسائل مفید، کتاب افصاح شیخ مفید است که کتاب کلامی است و بحث ما نحن فيه، موضوع فقهی است.

۲- در جامع المقاصد (۱۳/ ۳۵) آمده «و قال المفید فی الغریة» که صحیح آن «قال المفید فی العزیه» است. رجوع شود به رجال نجاشی، ص ۴۰۲ والذریعة، ۱۵/ ۲۶۳ و ۱۱/ ۲۱۰.

۵۸- مختلف الشیعة

چندین مرتبه نام کتاب شیخ مفید در کتاب مختلف الشیعة (چاپ دفتر انتشارات اسلامی) به غلط ضبط شده است. بنگرید:

۱- در مختلف الشیعة (۱/ ۳۸۱ و ۴۳۱) آمده: «و هو قول المفید فی الرسالة الغریة» که صحیح آن «الرسالة العزیه» است. اما در مختلف الشیعة که توسط مرکز مطالعات تحقیقات اسلامی به چاپ رسیده، نام این کتاب صحیح ضبط شده است

در کتب فقهی از کتاب فقهی مرحوم مفید به نام «الأركان في الفقه» مطلب نقل کرده‌اند. بنگرید به: السرائر (۱/۳۰۵) و (۵۳۹)، المعتمر (۱/۳۴)، كشف الرموز (۱/۳۳۸). المختلف (۲/۲۴۳)، چاپ مؤسسة النشر الإسلامي، مهذب البارع (۱/۴۱۲)، الذکری (ص ۱۳۷ و ۱۰۷)، مدارك الأحكام (۲/۲۲۹). با این حال هیچ شکی باقی نمی‌ماند که اینها دو کتابند نه یک کتاب.

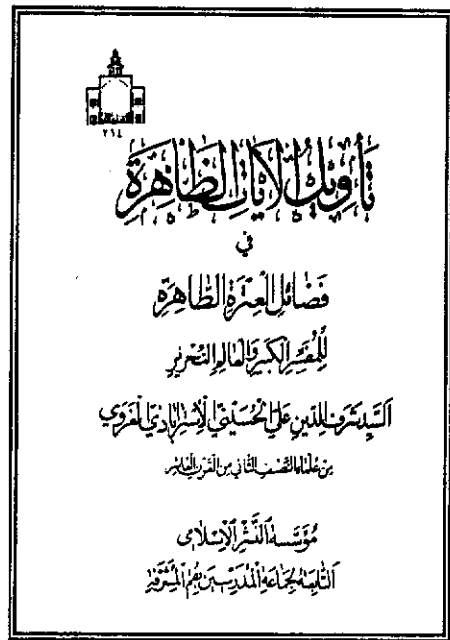
۴- در ص ۱۰۲ آمده: «رسالة الجنیدی إلى أهل مصر نیز ظاهراً کلمه نقض افتاده، و احتمالاً این رساله با النقض علی ابن الجنید فی اجتهاد الرأي متحد است». حال آنکه تا مادامی که نسخه‌ای از این کتاب به دست نیامده باشد، و یا قرائتی بر اتحاد نداشته باشیم، نمی‌توانیم این دو کتاب را یکی قلمداد کنیم، با وجودی که نجاشی نام هر دو را ذکر کرده است (رجال نجاشی، ص ۴۰۰ و ۴۰۲).

۵- در ص ۱۰۷ سطر ۱۲ «الترقی» آمده که «الترقی» صحیح است.

در ص ۱۰۲ و ۱۰۳ آمده: «در نگاه نخستین ممکن است کتاب جمل را همان النصره لسید العترة دانست که شیخ طوسی از آن با نام النصره لسید العترة فی احکام البغاة علیه بالبصرة یا کرده، ولی با توجه به اینکه شیخ طوسی به جزء این کتاب [النصره لسید العترة ...] از کتاب دیگری با نام احکام اهل الجمل نام می‌برد، کتاب الجمل ظاهراً غیر از کتاب النصره لسید العترة باشد و با کتاب اخیر [احکام اهل الجمل] متحد است». بنابراین نجاشی دو کتاب برای شیخ مفید در این موضوع نام برده است، کما اینکه شیخ طوسی در فهرست نیز دو کتاب نام برده است؛ ولیکن کتابی که الان موجود است و چندین مرتبه هم چاپ شده، دو قسمت است که می‌تواند هم «جمل» باشد و هم «النصره لسید العترة». این در صورتی است که دو کتاب مستقل فرض کنیم، و اگر هر دو نام را برای یک کتاب فرض کنیم مسلم است که کتاب چاپ شده، همانی است که شیخ و نجاشی با دو نام از آن یاد کرده‌اند.

نتیجه اینکه غیر از کتاب موجود چیزی دیگری در این موضوع از برای شیخ مفید نیست، چه این را یک کتاب فرض کنیم یا دو کتاب.

۷- در ص ۱۰۴ ضمن معرفی کتابهای مفید در معالم العلماء، از کتاب «تقریر الاحکام» یاد نشده که تنها در معالم العلماء نام

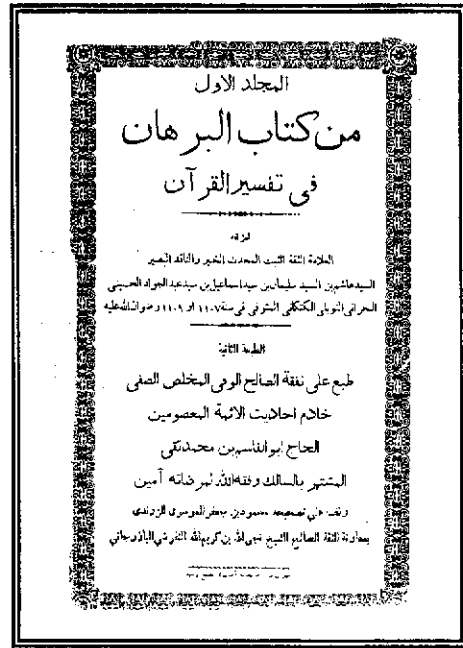
یا ۸۳/۱۱۸). بنابراین همان طور که علامه مجلسی در انتساب این کتاب مردود بوده، ابن شهر آشوب هم مردود بوده و لذا فرموده است: «المعتمد في الاصول» یعنی کتابی که از قدما است و از اصول معتمده است. و احتمال هم دارد که مراد نام کتاب باشد.

۶۰- مجله نور علم (ویژه هزاره شیخ مفید - ره)

۱- در مجله نور علم شماره ۴۵/، ویژه هزاره شیخ مفید، ص ۹۴ جزء کتابهای شیخ مفید آمد: «۲- الحکایات ...» حال آنکه الحکایات کتاب مستقلی نیست، بلکه بخشی از کتاب الفصول المختارة است.

۲- نیز همان صفحه جزء کتب موجود شیخ مفید آمده: «۱۵- انکاح علی علیه السلام بنته عمر». این کتاب مفید مفقود است و نسخه‌ای از آن هنوز به دست نیامده است. البته بحث انکاح در دیگر کتب شیخ مفید مثل المسائل السرویه والمسائل العکبریه و ... مطرح شده است.

۳- در ص ۱۰۳ آمده: «کتاب الأركان في الفقه نیز احتمالاً غیر از کتابی است که نجاشی با عنوان الأركان في دعائم الدين به مفید نسبت می‌دهد». باید گفت یقیناً اینها دو کتابند: یکی فقهی و دیگری کلامی مرحوم مفید از کتاب کلامی خود «الأركان في دعائم الدين» در کتابهای تصحیح الاعتقاد (ص ۵۶) و الفصول المختارة (ص ۲۸۴ و ۲۸۶ الحکایات) نام برده است، و فقها نیز

۲- نیز در جواهر ۵/ ۴۶ آمده: «کخبر ... المروي عن كتاب الاختصاص للمفيد»
 ۳- در مقدمه مدينة المعاجز ص ۳ آمده: «مسألة الامامة ... ممن صنف في ذلك من علمائنا المتقدمين من اصحاب ... كتاب العمدة في الامامة ... للشيخ ... المفيد» که صحیح آن: «العمد في الإمامة» است. رجوع شود به رجال نجاشی ص ۴۰۲.
 ۴- در کتاب تأویل الآيات الظاهرة استرآبادی چندین دفعه آمده: «الشيخ المفيد في كتاب الغيبة» و نیز روایاتی از شیخ مفید نقل شده است. که در تمام این موارد به اشتباه، کتاب غیبت نعمانی را به شیخ مفید نسبت داده شده، و این اشتباه در کتاب تأویل الآيات الظاهرة (چاپ دفتر انتشارات اسلامی) صفحات ۱۳۳ و ۲۰۸ و ۳۱۳ و ۶۳۷ و ۶۸۳ و ۷۰۸: «ما رواه الشيخ المفيد في كتاب الغيبة» یا «ما رواه الشيخ المفيد عن محمد بن يعقوب» و ...
 و این اشتباه تأویل الآيات الظاهرة به کتابهای سید هاشم بحرانی سرایت کرده است، بنگريد به كتاب تفسير البرهان ۱/ ۳۳۴ و ۱۲۲/ ۲ و ۴۵/ ۳ و ۲۲۰/ ۲، ۲۹۱/ ۲، ۴۰۰؛ و نیز كتاب المحجة صفحات ۵۲ و ۹۲ و ۱۳۶ و ۲۲۰ و ۲۳۲ و ۲۳۸.

و اشتباهات هر سه كتاب یاد شده (: تأویل الآيات الظاهرة و البرهان و المحجة) به باورقی های كتاب «معجم احاديث الامام المهدي» ج ۶۷/ ۵ و ۱۵۳ و ۱۲۵ و ۴۵۵ و ۴۷۱ سرایت کرده است.
 و نیز به باورقی كتاب الغيبة شيخ طوسی ص ۱۶۴ این اشتباه سرایت کرده است.

۵- در كتاب مستدرک الوسائل ۱۷/ ۳۹۷ آمده: «المفيد ايضاً في الرسالة العويصة ...» و در باورقی نوشته شده: الرسالة العويصة مسألة ص ۶۱ که اولاً كتاب العويص شيخ مفيد تاکنون به چاپ نرسیده و برای اولین بار توسط کنگره هزاره شيخ مفيد به چاپ می رسد، و ثانياً جمله «مسألة ص ۶۱» معنا ندارد.

۶- نیز در مستدرک الوسائل ۶/ ۴۸۷ آمده: «الشيخ المفيد في المقنعة ...» و سه سطر مطلب نقل شده برای نماز جماعة، و حال اینکه كتاب مقنعة شيخ مفيد باب نماز جماعة ندارد. و این سه سطر نقل شده از كتاب تهذيب الاحكام ۳/ ۴۱ از شيخ طوسی است، لذا صحیح عبارت مستدرک این است: «الشيخ الطوسي في التهذيب ...» و مصححین مستدرک به این مسأله اشاره کرده اند.

۷- در مستدرک ۶/ ۲۱۵ آمده: «الشيخ المفيد في كتاب الاشراف» که صحیح آن «... الاشراف» است.

۸- در مستدرک الوسائل ۱۵ صفحات ۶۰ و ۶۴ و ۶۸ و ۶۹ چهار مرتبه تکرار شده است که: «الشيخ المفيد في رسالة المتعة ...» که صحیح آن «الشيخ المفيد في رسالة المهر ...» است، و اثبات این مسأله با چندین ادله به اثبات می رسد که در این مقال جای آن ادله نیست.

این كتاب آمده است و در رجال نجاشي و فهرست شيخ از آن یاد نشده است. خود مرحوم مفيد از كتاب تقرير الاحكام در كتاب ديگرش (الفصول المختارة، ص ۱۵۹ و ۱۶۷) نام برده است.

۸- در ص ۱۰۷ آمده: «المبين في الإمامة نیز با المنير في الإمامة یکی است که اولی در معالم العلماء و دو می در فهرست طوسی آمده است». در هر دو چاپ معالم العلماء «المبين في الإمامة» اما در نسخهای خطی معالم علماء «المنير في الإمامة» ضبط شده است. بنابراین دو نام برای یک كتاب نیستند، بلکه در هر دو كتاب فهرست و معالم العلماء «المنير» آمده است.

۹- در ص ۱۵۷ آمده: «نجاشي دو رساله پيرامون عدد روزهای ماه مبارك رمضان از شيخ ذکر می کند یکی جوابات اهل الموصل في العدد و الرؤیة و دیگری جواب اهل الرقة في الاهلة و العدد». حال آنکه نجاشی پنج عنوان كتاب در این موضوع معرفی کرده است؛ دو عنوان آن ذکر شد و سه عنوان دیگر عبارت از: ۱- كتاب مصايح النور؛ ۲- لمح البرهان؛ ۳- كتاب عدد الصوم و الصلاة.

خاتمة

۱- در كتاب دائرة المعارف سياح ۶/ ۱۵۵۶ در ضمن معرفی اسامی كتب شيخ مفيد آمده: «... كتاب الخصايص» و حال آنکه چنین کتابی را جزء مؤلفات شيخ مفيد ذکر نکرده اند، و ممکن است مرادشان «الاختصاص» بوده است که این هم منسوب به شيخ مفيد است.